ExLibris

ISSN 2708-4876

E PËRJAVSHME LETRARE KULTURORE

Themelues • Kryeredaktor BUJAR HUDHRI

E SHTUNË, 25 SHTATOR 2021. NUMËR 149 VITI IV I BOTIMIT. ÇMIMI 50 LEKË. WWW.EXLIBRIS.AL EMAIL: INFO@EXLIBRIS.AL BOTIM I ONUFRI SHPK

John Hodgson lindi në Born Nottingham, Angli, më 1951. Më 1977 mbaroi studimet master për gjuhë angleze në Cambridge dhe ato doktorale, tre vjet më vonë në Newcastle. Erdhi si mësues i gjuhës angleze në Kosovën e kohës së Jugosllavisë, ku mësoi shqipen së cilës iu përkushtua shumë. Ka përkthyer nga shqipja në anglisht dhe së fundmi, ka botuar kujtimet e tij për Kosovën, shkruar në shqip.

JOHN HODGSON: TANI MË DUKET SE NË ÇDO GJË QË SHKRUAJ OSE MENDOJ DO TË NDIHET DIÇKA SHQIPE

Bisedoi Andreas Dushi

Letërsia, piktura, baleti, folklori në vështrimin eseistik të Kadaresë

MËNYRA ESEISTIKE E KUPTIMIT TË ARTEVE

Nga Floresha Dado

(fq. 5)

Diskutimet mbi thelbin e artit në përgjithësi, pra edhe të letërsisë, kanë shoqëruar zhvillimin e shkencave filozofiko-estetike, që nga periudhat më të hershme, kur mendimi teorik nisi të përpunojë konceptet bazë të kuptimit të thelbit të tyre...

JETA DHE LIBRI

Nga Sokol Zekaj

(fq.8)

Edhe hapja e një libri me poezi, - dhe në vijim leximi: fjalë dhe vargje dhe emocione! – për poetin a po them për çdo lexues – mbase është gjithmonë si një kthim në tokën e vet ku është lindur, në vendin e vet të dashur ku zemra i rreh e plotë dhe mushkritë i mbushen me ajër frymëzimi dhe jete, ndërsa lexon dhe... "bylbylat e marrin me vedi".

SHËNIME PËR LIBRAT

POLISEMANTIKA E VDEKJES NË POEZINË E FATOS ARAPIT

(fq. 7)

Nga Alisa Velaj

Për Fatos Arapin, poetin që u thirr ta përmbushte misionin e shtegtimeve poetike, krah për krah me tragjedinë, vdekja nuk pati asnjëherë deri në fund një kuptim shterues. Qe shpesh pikëllim i natyrshëm njerëzor...

MITOLOGJIA POETIKE E NIKO KACALIDHËS

Nga Vangjush Ziko

(fq. 16)

Kacalidha ka bërë përpjekje të suksesshme në shfrytëzimin me mjeshtëri të figuracionit mitologjik. Dhe veçanërisht të mitologjisë antike helene. Ai përdor metaforën dhe simbolikën mitologjike të kësaj tradite për të përcjellë te lexuesi mesazhe bashkëkohore sociale dhe estetike të rëndësishme.

NË PRITJE TË HYUT

Nga Fatbardh Amursi (Rustemi)

(fq. 20)

I sapokthyer nga "toka e premtuar", në shtëpi më prisnin dy zarfa me një premtim të mbajtur. Taip Sulko më dërgon librin e tij poetik "Portat e qiellit", së bashku me librin me studime "Shqyrtime poetike", të djalit të tij, Erlindit.

Letërsia shqipe në botë

ROMANI I ZIJA ÇELËS "DJALLI KOMIK" BOTOHET NË FRANCË

(fq. 17)

ROMANI I KADARESË "PALLATI I ËNDRRAVE" BOTOHET NË RUSI

(fq. 19)

E.L. Doctorow për "Lehtësia e padurueshme e qenies"

(fq. 21)

BIBLIOTEKË

Demir Gjergji (fq. 10)
Fundi i qiellit

Jeffrey Archer (fq. 12)
Perceptim i tjetërsuar

Preç Zogaj (fq. 14)
Balada e skuqjes

Jose' Maria Eça De Queiros (fq. 22)
Jehonat e Parisit

Piro Milkani

SI E NJOHA VACLAV HAVELIN

(fq. 18)

PYETËSORI "LIBRAT E JETËS SIME"

ADIL OLLURI:

Libri që mendoj se është më i nënvlerësuar? Poezitë e Rudian Zekthit dhe romani "Pëllumbat i vrasin natën" i Virion Graçit

(fq. 11)

JOHN HODGSON:

TANI MË DUKET SE NË ÇDO GJË QË SHKRUAJ OSE MENDOJ DO TË NDIHET DIÇKA SHQIPE

Bisedoi Andreas Dushi

A. D: Z. Hodgson, këtë vit keni botuar në Kosovë librin "E ardhmja në të kaluarn: Kujtime të Kosovës" ku tregoni se si erdhët në Kosovë, si e njohët atë vend dhe mbi të gjitha, ajo çka më së shumti na intereson në këtë bisedë të orientuar drejt urës që, me anë të përkthimeve keni krijuar mes shqipes dhe anglishtes, se si u njohët me gjuhën tonë. Pse pikërisht viti 2021 duhet të ishte ai në të cilin këto kujtime do të botoheshin?

J. H: I shkrova këto kujtime në karantinën gjatë valës së pare të pandemisë. Duke qenë i ngujuar në shtëpi, m'u kujtua ora policore në Prishtinë në vitin 1981 dhe pastaj m'u zgjuan kujtime të tjera të jetës së dikurshme. Më mori malli për Kosovën, për trevat shqiptare dhe faktikisht për udhëtime në përgjithësi. Nuk jam mësuar të mos kem ndonjë biletë treni në xhep.

A. D: Kur e menduat këtë libër, a ndjetë për ndonjë çast dyshimin mos ndoshta do të ishte më mirë po ta shkruanit në anglisht dhe historinë e treguar nga ju mos t'ja paraqisnit lexuesit shqiptar por atij britanik?

J. H: Nga fillimi lexuesit e mi imagjinarë ishin shqiptarë, se pari ish-studentët e fakultetit në Prishtinë, ndaj të cilëve jam shumë mirënjohës. Ka shumë libra për shqiptarët në anglisht dhe shumica bien në kurthin e orientalizmit. Sikur janë shkruar prej aventurierëve që nisen drejt trevave gjoja ekzotike. Nisen nga ndonjë qendër metropolitane, të zëmë Londra, drejt periferisë dhe kthehen për të

përshkruar këto vende të largëta për kënaqësinë e metropolit. Nuk desha t'i kontribuoja këtij lloji të letërsisë. Më interesante do të ishin përshtypjet e një autori shqiptar për Anglinë, por besoj se asnjë libër i tillë nuk ekziston.

Pastaj desha të bëja diçka për larmishmërinë ekologjike të gjuhëve. Nganjëherë më duket se anglishtja, si gjuhë ndërkombëtare, imponon një farë monokulture, si fushat e pambarimta të pambukut në Uzbekistan. Pastaj shqipja e ka bukurinë e vet dhe kujtime te mia për Kosovën më ishin të lidhura ngushtë me mësimin e gjuhës.

A. D: Prishtina ku vajtët në vitet '80 nuk ishte kalimi juaj i parë përtej *perdes së hekurt*. Pasi kishit vizituar Gjermaninë Lindore, me ç'pritshmëri u nisët drejt Kosovës? Po pastaj, kur i krahasuat ndjesitë që shoqëruan mbërritjen tuaj në Gjermani me atë në Kosovë, çfarë menduat?

J. H: U nisa drejt Kosovës plotësisht injorant për Ballkanin, për shqiptarët, për serbët, Jugosllavinë etj.. Nuk kisha asnjë ide se si mund të jetë jeta atje. Në realitet, kjo mungesë e pritshmërisë më ndihmoi shumë. Isha më i hapur ndaj të papriturve. Vërtet, kisha përvojë nga Gjermania Lindore, e cila për ne anglezët ishte ana tjetër e "perdes së hekurt" dhe Jugosllavia ishte deri diku një vend komunist. Por mësova shumë shpejt se çështjet thelbësore ne Kosovë nuk përcaktoheshin nga polet ideologjike të komunizmit dhe kapitalizmit, se ishte një shoqëri shumë më komplekse. Ndarja e botës në Lindje dhe Perëndim, sipas shabllonit të Luftës së Ftohtë, tani na duket tepër naive.

*

Më zgjoi një uturimë e gjatë e lokomotivës. Lëviza perden në një anë dhe fshiva xhamin e ftohtë

... se shqipja ishte në një fazë kritike dhe krijuese të zhvillimit të saj. Më dukej si anglishtja në kohën e Shekspirit, kur gjuha ndryshoi shumë nën ndikimin e Rilindjes.

dhe të lagët. Pashë një ag të akullt dhjetori, me fusha anës hekurudhës të mbuluara me brymë, ca shtëpi të vjetra përdhese, pa asnjë dritare, me çati të lakuara prej peshës së tjegullave, oxhakë të shtrembër, rrugica me baltë. Lokomotiva ulëriti gjatë me zë të lartë dhe këmbëngulës. Treni u ndal, sikur nuk do të lëvizte kurrë më. Shenjat e stacionit ishin në dy gjuhë: Kosovo Polje - Fushë Kosova. Për herë të parë në jetë pashë një 'ë' me dy pika. Shkronja më zgjoi kureshtje.

*

Në shikim të parë, për ne të huajt, gjuha shqipe ka një aspekt ekzotik dhe të frikshëm. Tani e kam të vështirë ta sjell saktë në kujtesë atë stepje dhe ndjenjë çudie që provoja para elementeve më të thjeshta të gjuhës, mistereve të mënyrës lidhore, mbiemrave që lidheshin me emra me anë të nyjeve që ndryshoheshin dhe shumëzoheshin si thnegla, dhe fjalëve që dukeshin si shkurre gjembaçe bashkëtingëlloresh që ta mpinin gjuhën në gojë. Njoh një studente holandeze, e cila, kur u ballafaqua me fjalën 'gjithçka' hoqi menjëherë dorë mësimi i shqipes, duke pohuar se një fjalë e nga tillë nuk duhet të ekzistonte në asnjë gjuhë të botës.

*

A. D: Raporti me gjuhën shqipe, vështirësitë e saj, dialekti i folur që dëgjonit përballë standardit të shkruar që lexonit... Më ka mbetur në mendje emocioni që përshkruani kur për të parën herë patë gërmën ë apo njohja juaj me formën lidhore. Kur i thatë vetes se tanimë e keni mësuar shqipen mjaftueshëm sa të përkthenit nga ajo gjuhë? Po aq sa të shkruanit në këtë gjuhë?

J. H: Më fasinoi gjuha shqipe nga fillimi sepse ne atë kohë në Kosovë gjuha ishte duke pësuar ndryshime të mëdha dhe të ndërgjegjshme me hyrjen e gjuhës standarde,

Studentët e Prishtinës në vitet 1980 çmendeshin për Kadarenë. Stili i tij i qartë ishte model i gjuhës së re letrare. Ai sikur përkthente në formën e re të romanit përmbajtjen e vjetër të legjendave dhe të letërsisë gojore

ose "gjuha e asfaltuar" si e quanin njerëzit. Studentët e fakultetit debatonin midis tyre ç'ishin format korrekte gjuhësore dhe të gjithë synonin të zotëronin një shqipe "të pastër". Terë kultura gjuhësore po përtërihej. Kuptohet, ky ishte një aspekt i ndryshimeve shoqërore dhe politike që po ndodhnin në Kosovë. Në të njëjtën kohë, nën shtresën e hollë të asfaltit, vazhdonte kultura e thellë e gjuhës popullore. Do të thotë se shqipja ishte në një fazë kritike dhe krijuese të zhvillimit të saj. Më dukej si anglishtja në kohën e Shekspirit, kur gjuha ndryshoi shumë nën ndikimin e Rilindjes.

A. D: Në përshkrimin e udhëtimit tuaj drejt Prishtinës, shkruani diku: *A mos po përsëritja fatin tim djaloshar prej Harry Potter-i?* E keni gjetur në ndonjë tjetër herë veten tuaj në këtë dilemë gjatë qëndrimit tuaj në Kosovë apo punës tuaj me shqiptarë?

J. H: Më ka çuditur suksesi i librave të Harry Potter-it nëpër botë. Këta libra romantizojnë jetën e nxënësve në një internat tradicional anglez. Këto shkolla në realitet nuk janë si i paraqet autorja, por janë shpirtngushta dhe të dëmshme per karakterin njerëzor. Kosova, më duket, më çliroi prej mentalitetit të kësaj bote. Më zgjeroi horizontet.

A. D: *Por menjëherë kuptova se këta shqiptarët ishin tejet të ndieshëm në çdo gjë që prekte kulturën e tyre, kishin një sedër të fortë, por njëkohësisht të brishtë në këtë apsekt, dhe se më duhej të isha fort i kujdesshëm pasi çdo fjalë pa vend mund të interpretohej keq.* Ishte ky një ndër mësimet e para të vlefshme që morët për popullin me të cilin, ndoshta pa e ditur, do të lidheshit përgjithnjë?

J. H: Ashtu janë shqiptarët, ata kanë një sedër të fortë, por njëkohësisht shumë të ndieshme. Ata krenohen për historinë e traditat e tyre, gjë që shihet qartë ne ligjërim publik, por në biseda private, shqiptarët janë më vetëkritikues, ndonjëherë me humor por edhe me deshpërim. Do të thotë se vetëbesimi i shqiptarëve nuk është stabil, është i lëkundshëm. Kjo më ka ndihmuar të kuptoj më mirë ç'po ndodh në Angli sot, se vetëbesimi i anglezëve është lëkundur shumë. Historikisht, anglezët kanë vuajtur nga mendjemadhësia dhe kjo shihet ne nacionalizmin e kotë të Brexit-it. Ky nacionalizëm ekziston krahas ndienjave të forta të rënies kombëtare.

*

Po njihesha gjithashtu me kolegët e mi të fakultetit. Shaqir Shaqiri ishte një figurë e pashme, elegante, me mustaqe të qethura me shumë kujdes. Ai rrinte vazhdimisht në tarracën e Hotel Grandit' - i vetmi vend në Prishtinë ku shërbehej kafeja espresso. Këtu ai kishte sallonin e tij. Shaqiri sapo kishte mbaruar doktoraturën për Edith Durham-in dhe prej tij dëgjova për herë të parë për këtë angleze të jashtëzakonshme. Më dha për të lexuar një fotokopje të veprës së saj High Albania, atëherë një libër tepër i rrallë, i paribotuar prej vitit 1909. E përpiva me shumë entuziazëm.

Dritëro Agollin pata privilegj që ta takoja disa herë. Ishte njeri bujar dhe me humor, një zë autentik që mbeti besnik idealeve të tij komuniste. Nuk e di si e përjetoi dështimin e këtyre idealeve. "Nuk jam as i bardh, as i zi"' me tha. Kur lexoj "Nënë Shqipëri" shoh një Shqipëri surreale dhe të pamundur, që ndoshta për një mend ekzistonte ne zemrën e poetit... Nuk e di!

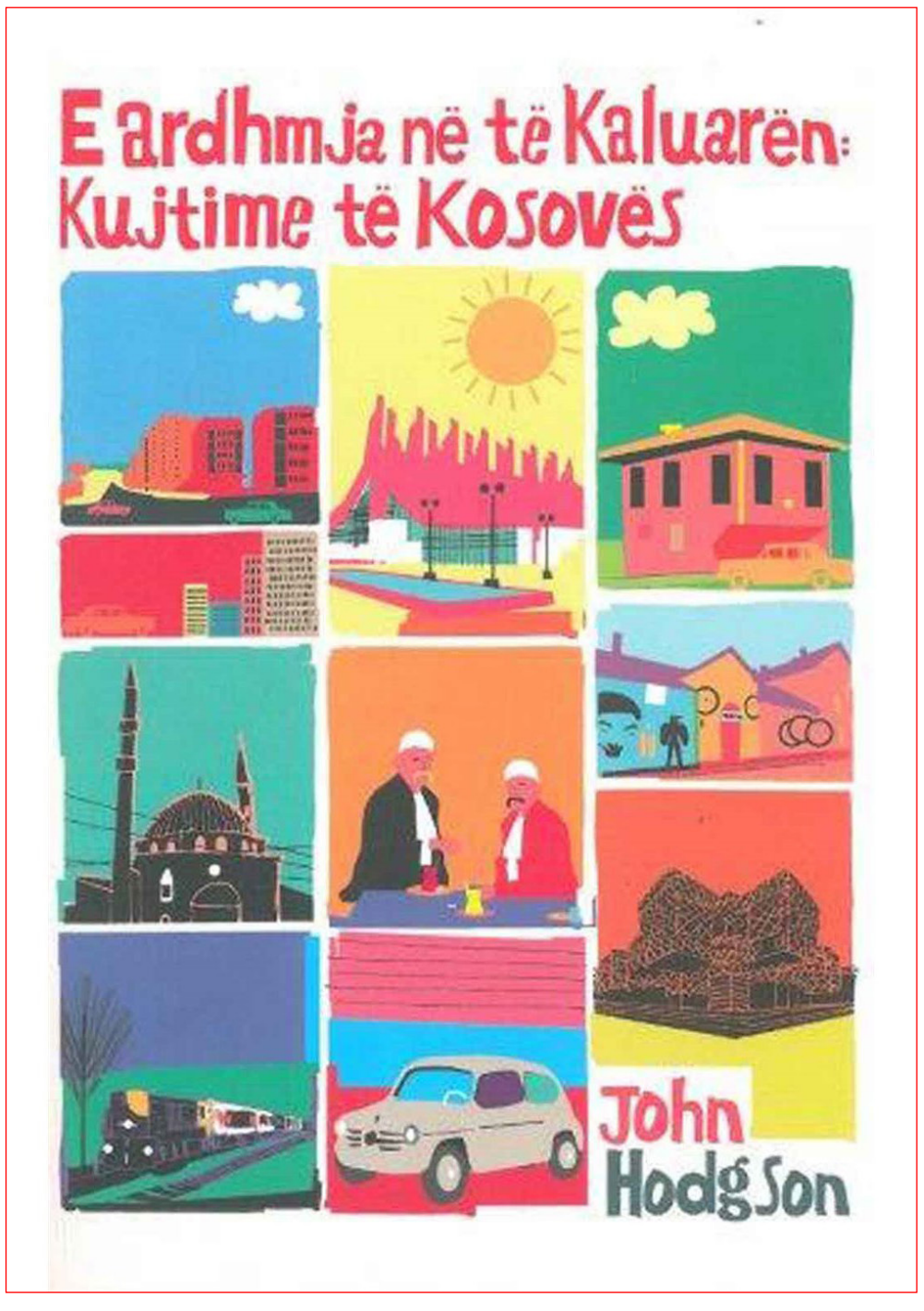

J. H: Nga shkrimtarët e Kosovës, dua të përmend të ndjerin Teki Dervishi, një shkrimtar me imagjinatë largpamëse, shpeshherë të errët, dhe një stil të pasur dhe origjinal.

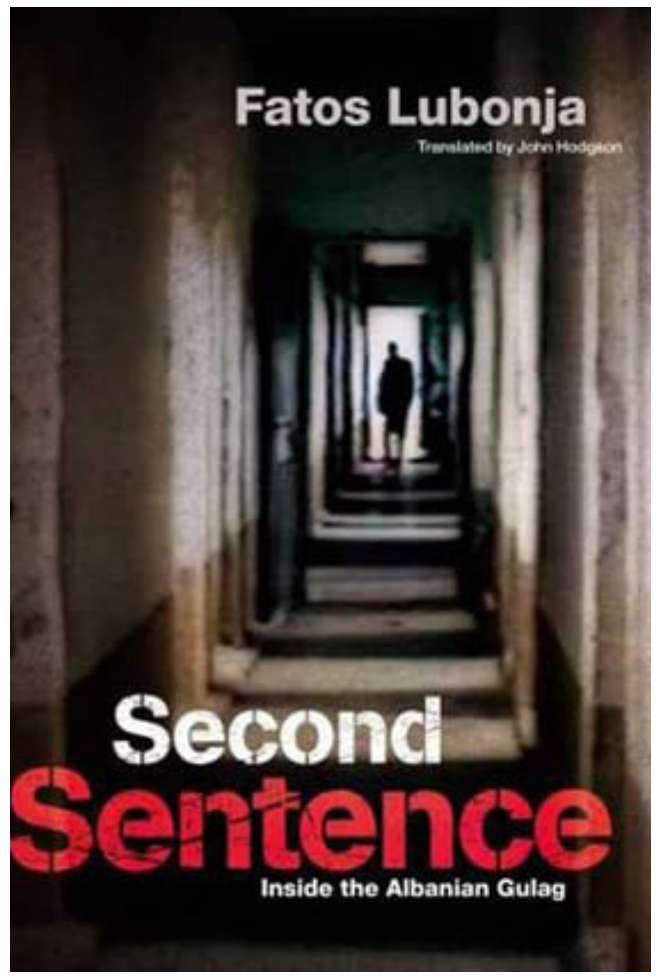

Durhami ishte 'tip anglez' i kohës së vet, një grua e pavarur dhe guximtare, e thukët dhe e rreptë në bisedë dhe në prozë. Për mua ajo ishte një farë ure afrimi midis botës që kisha njohur dhe botës e re në të cilën gjendesha.

*

A. D: Kur shkruani për Edith Durham, thoni: *Për mua ajo ishte njëfarë ure afrimi midis botës që kisha njohur dhe botës së re në të cilën gjendesha.* Përgjatë viteve, cilat ishin ato *ura* të tjera që i afronin këto dy botë?

J. H: Urat i kanë ndërtuar shqiptarët te cilët kanë ardhur në Angli, se shqipja dëgjohet në katin e sipërm të çdo autobusi të Londrës. Kënaqem duke dëgjuar dialekte të ndryshme. Tani është rritur një brez i të rinjve që janë plotësisht shqiptarë dhe plotësisht anglezë në të njëjtën kohë.

A. D: E cekëm pak më parë, por tani mendoj ta flasim më gjerësisht. Kur menduat se kishte ardhur koha të përkthenit diçka nga shqipja në anglisht? Ishte i hapur lexuesi britanik për letërsinë shqipe atëherë?

J. H: Fillova shumë herët të përktheja dhe më duhej të kisha pritur pak. Në atë kohë shtëpitë botuese angleze nuk ishin të hapur fare ndaj perkthimeve në përgjithësi. Thonin se s'kishte treg. Lexuesit anglezë gjoja donin romane angleze, pastaj ato amerikane dhe nuk u mbetej kohë për letërsi në përkthim. Por tani gjendja ka ndryshuar rrenjësisht dhe na eshtë ndryshuar mentaliteti ynë i dikurshëm ishullor. Janë një mori e shtëpive botuese të vogla që nxjerrin letërsi në përkthim. Për shembull *Istros Books* specializon për letërsi ballkanike. Nga shqipja ajo ka botuar librat e Fatos Lubonjës. *PEN International* subvencionon shumë përkthime. Tregu i librave është më i larmishëm. Kuzhina angleze poashtu.

A. D: Po me letërsinë e Ismail Kadaresë, në ç'rrethana u njohët? Cili ishte libri i parë që lexuat prej tij?

J. H: Studentët e Prishtinës në vitet 1980 çmendeshin për Kadarenë. Stili i tij i qartë ishte model i gjuhës së re letrare. Ai sikur përkthente në formën e re të romanit përmbajtjen e vjetër të legjendave dhe të letërsisë gojore. Studentëve u pëlqente permbajtja e tij kombëtare, në një kohë kur ndjenjat e tyre patriotike ishin marrë nëpër këmbë. Ata insistuan që ta lexoja Kadarenë dhe libri i tij i parë që e lexova ishte vëllimi me tregime "Gjakftohtësia", një liber pak a shumë socrealist sipas kerkesave të asaj kohe.

A.D: A ishte leximi i Kadaresë rrëzimi i mitit se kombët e vogla shkruajnë letërsi të vogël?

J. H: Nuk kam dëgjuar kurrë për këtë mit. Kush mendon kështu? Replika më e mirë do të ishte fakti se një pjesë e madhe e asaj që quhet *letërsia angleze* është shkruar prej irlandezëve. Ndoshta ka një ndryshim midis botërave letrare të kombeve të mëdha (dmth. me popullsi të madhe) dhe të vogla, se në vende të vogla, të zëmë si Kosova në vitet 80, të gjithë shkrimtarët njohin njeri - tjetrin dhe krijojnë një komunitet me lidhje

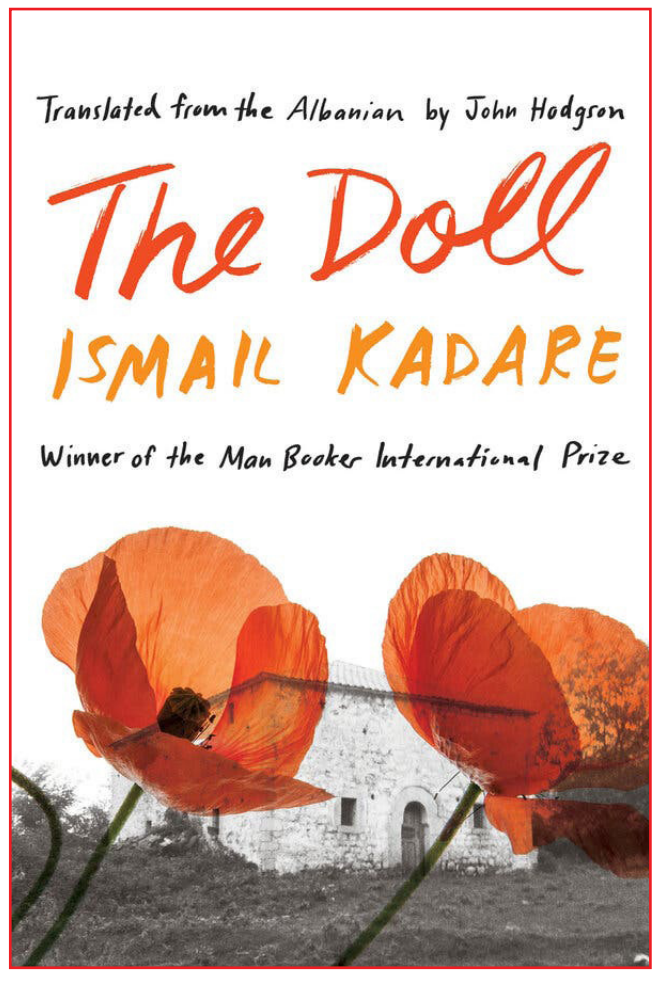

të ngushta shoqërore dhe lexuesit poashtu njihen me autorët e tyre. Në Tiranë ose Prishtinë, mund t'i takosh shkrimtarët në kafene, por në Nju Jork ose Londër kjo është e vështirë per lexues të thjeshtë.

A. D: Lidhur me shkrimtarët e tjerë shqiptarë të Shqipërisë dhe Kosovës që shkruanin gjatë kohës kur ju ishit në Kosovë, çfarë mund të thoni? Diku nga fillimi i kujtimeve citoni edhe Dritëroin.

J. H: Nga shkrimtarët e Kosovës, dua të përmend të ndjerin Teki Dervishi, një shkrimtar me imagjinatë largpamëse, shpeshherë të errët, dhe një stil të pasur dhe origjinal. Sa i përket Dritëro Agollit, pata privilegj që ta takoja disa herë. Ishte njeri bujar dhe me humor, një zë autentik që mbeti besnik idealeve të tij komuniste. Nuk e di si e përjetoi dështimin e këtyre idealeve. "Nuk jam as i bardh, as i zi'" me tha. Kur lexoj "Nënë Shqipëri" shoh një Shqipëri surreale dhe të pamundur, që ndoshta për një mend ekzistonte ne zemrën e poetit... Nuk e di!

A. D: Si përkthyes i disa veprave me karakter letrar apo studimor, a mund të thoni se cila është ajo që ju ka munduar më shumë si dhe ajo që ju ka dhënë më shumë kënaqësi?

J. H: Kam përkthyer dymbëdhjetë libra por pjesa më e madhe e punës sime ka qenë joletrare. Punoja në Tribunalin e Hagës ku isha përkthyes për shumë dëshmitarë të krimeve të luftës në Kosovë. Dimensioni njerëzor i kësaj pune më jepte shumë kënaqësi.

A.D: Përpos *kujtimeve* shkruar në një shqipe të pastër e tejet të këndshme, mendoni apo keni në plan të shkruani diçka tjetër, letërsi të mirëfilltë, fiction, shqip apo anglisht?

J. H: Besoj se pas lajthitjes së këtyre kujtimeve në shqip do të shkruaj vetëm në gjuhën time amtare por më duket se në çdo gjë që shkruaj ose mendoj do ndihet diçka shqipe.

Floresha Dado

MËNYRA ESEISTIKE E KUPTIMIT TË ARTEVE

(Letërsia, piktura, baleti, folklori në vështrimin eseistik të Kadaresë)

Diskutimet mbi thelbin e artit në përgjithësi, pra edhe të letërsisë, kanë shoqëruar zhvillimin e shkencave filozofiko-estetike, që nga periudhat më të hershme, kur mendimi teorik nisi të përpunojë konceptet bazë të kuptimit të thelbit të tyre. Deri në shekullin tonë probleme të tilla, si raporti i arteve me realitetin, me psikologjinë e autorit, me format e tjera të krijimtarisë intelektuale të njeriut, mbetet vazhdimisht i gjallë dhe, në mjaft raste, provokues.

Pjesë e kompleksitetit të këtij mendimi kanë qenë vazhdimisht edhe krijuesit. Përtej koncepteve shkencore, të përpunuara nga shkolla të ndryshme teoriko-letrare, ata i janë qasur arteve të ndryshme me intuitë të jashtëzakonshme, duke qenë aq pranë koncepteve të përpunuara nga studiues dhe teoricienë profesionistë.

Befasi të tillë ofron edhe Kadare, në një pjesë të eseve. Intuita jo e zakontë ka sjellë jo vetëm origjinalitetin e procesit të trillimit letrar, por e çon këtë autor edhe drejt kuptimit të thelbit, logjikës së këtij sistemi, jo vetëm të letërsisë, por edhe të arteve të tjera. Eseisti interpreton, si teoricien i mirëfilltë, thelbin e zhvillimit të arteve sipas ligjeve të brendshme të tyre:

- Duke iu kundërvënë, tërthorazi, pikëpamjes skematike sociologjike të kushtëzimit nga "bota e jashtme";
- Duke pranuar pavarësinë e tyre, për të gjetur pikërisht te kjo pavarësi çelsin e mbrojtjes së artit nga vulgaritetet;
- Duke e shpjeguar evoluimin letrar-folklorik mbi bazën e dy koncepteve themelore, të paprekura nga studiues të tjerë, në një prizëm eseistik origjinal;
- Duke u thelluar në kuptime që imagjinata e tij, jo e zakontë, shpjegon thelbin e imazhit të vërtetë që përcjell pëlhura e piktorit;
- Duke intriguar studiuesit specialistë mbi specifika të fjalës shqipe, etj.

Në përcaktimet që vijnë mbi bazën e arsyetimit logjik dhe imagjinatës së përfytyrimit, pavarësisht specifikave të arteve të ndryshme, pranohen ligjshmëritë thelbësore të zhvillimit të brendshëm të artit, koncepte që formalistët rusë i kishin shprehur që në fillim të shekullit XX. Pavarësia e kuptimit dhe e interpretimit të veprës së artit në qasje të reja, qëndron në themel të interpretimit të tij eseistik, çka lidhet me problemin bazë të zhvillimit historik të artit letrar, folklorit, të pikturës, baletit.

'Ne, pa dyshim, jemi me mendimin tjetër, atë që e përfton risinë e artit si një rrugëtim të natyrshëm, që kryhet sipas ligjeve të brendshme të tij, ligje që shpeshherë s'kanë asgjë të përbashkët me botën e jashtme. Brenda këtyre ligjeve dhe jo brenda pirgjeve të ndryshme, arti mbrohet nga sulmi i paprajshëm i vulgaritetit. Arti nuk është qeveri, parti ose kastë, që mund të ndërrohet pas një përmbysjeje. Ndërkaq, brenda të njëjtit regjim plot paqe ai mund të pësojë katastrofë. Shkurt, arti dhe letërsia nuk vdesin herë pas here, për të lindur po ashtu. Në një rast të tillë bota do të ishte plot kufoma, që s'do të dinim ku t'i varrosnim. Arti dhe letërsia jetojnë vazhdimisht dhe, nëqoftë se në to ka pakëz vdekje, kjo është ajo vdekje që e ka brenda jeta dhe që,në fund të fundit, e ripohon atë' (*Arti si mëkat, 2015,* f. 54-55.)

Eseistikë mbi arte, në plan krahasimtar

Kuptimi i krijimeve të veçanta të letërsisë, të pikturës, muzikës dhe folklorit, mbështetet sigurisht në imagjinatën krijuese (kemi një shkrimtar!), por edhe mbi bazën e një logjike teorike, befasuese për lexuesin e kualifikuar. Rruga e krahasimit të arteve shkon përmes kërkimit intuitiv të thellësive të tyre, përmes depërtimit në specifikën e **mjetit** të realizimit, dhe **formave të lidhjes** me botën e njeriut. Depërtimi në thelbin e secilit art kalon në një plan të veçantë, duke kërkuar përmes një qasjeje origjinale kuptime të filozofisë së brendshme të tyre.

Letërsia.

Në pavarësinë e veprës së artit ndaj imponimeve të jashtme eseisti, kryesisht me intuitën e shkrimtarit, konfirmon teorikisht thelbin e vërtetë të letërsisë, e cila është shprehje e dhimbjes, e gëzimit, e revoltës, dhe e pafundësi ndjenjash, sipas përjetimeve thellësisht individuale. '*Letërsia, pra, ka lindur bashkë me një mohim, me një pengesë. Sado që në pamjen e parë të duket si e habitshme, po të mendohemi pak, do të vijmë në përfundimin se ky negacion i shkon letërsisë, madje, fare natyrshëm. Negacioni dhe letërsia janë të së njëjtës racë. Shkurt, më shumë se nga engjëlli, letërsia duket si e prirë nga djalli ... Letërsia qysh në fillimet e saj u lidh me aktin e flijimit (Unaza në kthetra*, 2001, f. 9-10).

Ideja se letërsia është një botë paralele, e pavarur, me ligjet e veta, që ndryshojnë nga ato të shoqërisë, në aspektin teorik lidhet me parimin më të rëndësishëm metodologjik të kuptimit dhe interpretimit të letërsisë. Eseisti, duke qenë një krijues me intuit të jashtëzakonshme, duket se nuk ka nevojë të orientohet nga teori apo shkolla interpretimi, sepse e ndjen së brendshmi specifikën e arteve, ligjet misterioze që i drejtojnë ato, pra jeton intuitivisht me thelbin e krijimit shpirtëror. Kjo e bën të lirë në gjykimin e vet dhe kjo e bën realisht të vërtetë në konceptin mbi letërsinë dhe artet në përgjithësi.

*'Ngaqë nuk zgjidhen me votim, shkrimtar*ët *s'kanë detyrime të veçanta, politike, zgjedhore, ndaj askujt, veç ndërgjegjes së vet. Në qoftë se do të kishin një tejçim (transferim) të tillë parimesh, një pjesë e letërsisë antike dhe asaj të mesjetës do të përjashtohej nga tempulli, për arsye të emancipimit të munguar'(* Çlirimi i Serbisë prej Kosovës, 2012, f. 14.).

Interpretimi i letërsisë i referohet specifikës së fjalës, si mjet i mundësive të pafundme në ndërtimin e marrëdhënieve me lexuesin. Ndjekja e letërsisë përmes jetësimit të fjalës, i përcjell lexuesit mundësitë e pakufij që ka ajo, kur bëhet *figurë/imazh,* kur bëhet lëvizje, kur bëhet *tingull.* Ajo e bën të padukshmen të dukshme, të pabesueshmen të prekshme, duke patur një superioritet ndaj mjeteve që përdorin arte të tjera.

'Jam i bindur se letërsia, për shkak të veglave të saj, e sidomos të vegjës bazë, që është gjuha, është *më e lirë dhe mëe pakufishme se piktura. Edhe në gjendjen e saj parake, gjuha njerëzore e ka të ndryrë si çmërs një minimum letërsie. Pikturës, për shembull, iu desh të shpenzojë shekuj të tërë për të ardhur në mënyrë të pavarur te një fytyrë njerëzore me tre sy, kurse për letërsinë shpërthime të tilla kanë qenë si ushtrime të thjeshta qysh në zanafillë' (Arti si mëkat,* 2015, f. 54-55)

Dihet se me lindjen e strukturalizmit doli në plan të rëndësishëm lidhja midis shkencës gjuhësore dhe shkencës letrare, raporti i dy aspekteve të rëndësishme që ekzistojnë brenda strukturës tingëllore dhe kuptimore të fjalës...I shfaqur, më tepër intuitivisht si teoricien i artit të fjalës, eseisti interpreton me profesionalizmin e një specialisti, raportin midis gjuhës dhe mendimit. Qasja, që është më pranë kuptimit filozofik të kësaj marrëdhënieje dhe që i referohet aspektit kyç të funksionit të fjalës në procesin e formësimit të mendimit, është e jashtëzakonshme në mënyrën e arsyetimit, në intuitën prej një filologu. Eseisti nuk është teoricien i letërsisë, por me intuitën e krijimit arrin në arsyetime teorike mbi thelbin e marrëdhënies së mendimit me gjuhën. Duke e trajtuar, në qasje origjinale, kthimin e mendimit në gjuhë si aksionin më të madhërishëm të njeriut, pohimi se *kthimi në gjuhë i mendimit ka qenë dalja prej vetmisë dhe njëherësh zhburgosja e par*ë *e tij*, por nga ana tjetër edhe një lloj robërie e mendimit prej rregullave që përcaktoi gjuha. (*Kalorës të pabesë - mbretër që qajnë* (kreu IX i librit *Mosmarrëveshja*) eseisti bashkon intuitën e teoricienit të gjuhës dhe të letërsisë.

'Mjetet e letërsisë, duke qenë një krim i lirë shkrimtarësh, jashtë çdo pakti të detyrueshëm me lexuesit, janë të afta t'i rikthejnë mendimit dhe gjuhës atë frymë vetjake njerëzore, që humbi,më saktë u flijua,gjatë procesit dramatik, kur mendimi i besoi gjuhës zhburgosjen e tij dhe kjo e fundit, jo për faj të saj, nuk mundi ta mbante premtimin (Autobiografia ... f. 101) *Shkrimi ishte një makinë e dyfishtë. Nga një anë, ai i hapte një horizont të ri letërsisë, nga ana tjetër, e ngrinte atë, e vdiste, e mumifikonte. (Unaza në kthetra,* f. 12).

Piktura

krijon për eseistin një imazh tjetër; krahasimi origjinal me letërsinë, përmes përballjes së mjeteve të ndërtimit të figurës: fjalës (së padukshme) dhe portretit/pamjes (së dukshme), befason lexuesin, jo thjesht me imagjinatën interpretuese të Kadaresë, por edhe me konceptet e sakta teorike që intuitivisht vinë në arsyetimin subjektiv të një shkrimtari/eseist. Ai e ndjen së brendshmi thelbin e fjalës, mundësitë e jashtëzakonshme që ka ajo për krijimin e përfytyrimeve të ndryshme te lexuesit, prandaj, përsëri së brendshmi, e ndjen dallimin e letërsisë nga artet e tjera. Në qasjen krahasuese që bën midis "tiranisë së gjuhës" dhe "tiranisë së portretit" qëndron një teori sa shkencore aq edhe riinterpretuese e estetikës së arteve, shprehen specifikat dalluese të dy arteve, të cilat, sa kanë të përbashkëta, aq edhe dallohen në thelbin e mënyrës së formësimit të realitetit dhe të marrëdhënies që ndërtojnë me lexuesin.

'Piktori përpiqet të zbulojë të fshehtën, duke e zbërthyer dhe rimodeluar fytyrën e njeriut. Shkrimtari, gjithashtu, ndeshet me tiraninë e gjuhës, e cila përpiqet t'i detyrojë ligjet e saj, pa i lënë hapësirë lirie, por shkrimtari ngadhënjen më lehtë, ngaqë gjuha është abstrakte. Ajo nuk ka gjëkund asnjë shëmbëllim, asnjë pasqyrë ku mund të gjesh qokat dhe gjedhet e saj, ato që në rast katastrofe mund ta zëvendësojnë. Kurse tirania e pamjeve, që piktori duhet të hedhë mbi pikturë, qofshin portret a peizazh, është tepër e fortë. Pamjet janë gjithmonë përbri teje, si një miratim ose si një qortim' (Arti ... f. 25-26)

Nëse Kadare i hyn shtegut të interpretimit, në plan krahasimtar, midis letërsisë dhe pikturës, duke dalluar veçanësitë dhe të përbashkëtat e dy arteve, kjo, e parë më thellë, zbulon aftësinë për t'u zhytur në thellësitë e njohjes së atij aspekti që është trajtuar nga flozofë të arteve. Intuita, ndjeshmëria e artistit Kadare, është ajo që e lidh natyrshëm me të gjithë artet. Krahasimi i pikturës me artin e fjalës është ndër përcaktimet brilante të eseistit.

'Çfarë i bën të duken të natyrshme në skajimin e tyre të ndërmjetëm? Janë, pa dyshim, midis njeriut të gjallë dhe maskës, midis njëmendit dhe shëmbëllimit, shkurt, midis jetës dhe mesjetës. Piktori sa ç'është piktor, është edhe balsamues. Moskuptimi që vjen nga pëlhurat sa vete bëhet më i thellë. Duket sikur koha nuk rrjedh më, ashtu siç thuhet se ndodh, po t'i afrohemi një vrime të zezë... Ndërkaq, një tjetër mister, që këtë herë vjen nga gjithnaja e gjuhës, atje ku gjërat janë shpesh të zhytura në një terr të rremë, na kujton se në shqip fjala "krye", ajo që ka pjellë mbi njëqind e njëzet fjalë, nga kryetar e krejt, gjer te krenar e kryehershme, paraqitet trillante dhe e pabindshme. Fjalë me tri gjini, rast i rrallë, nëmos i vetëm në shqip, më shumë e palakueshme se e lakueshme, më pranë gjinisë asnjanëse se mashkullore a femërore, e përdorur vetëm në njëjës për njeriun, dhe veç në shumës për bagëtinë, ajo i shpëton, megjithatë, çdo rregulli' (Arti ... f. 38-40).

Piktura e afreskut, shihet nën një vështrim të ri; vështrimi dhe kuptimim i eseistit nuk ndalet thjesht tek ngjyrat e përdorura nga Onufri dhe Shpataraku, por në simbolin që mbartin ato për fatin tragjik të shqiptarëve. E veçanta e konceptimit prej tij është **kuptimi që i jep simbolit të ngjyrës**, parë jo në metaforën e një ndjenje, të një personi, të një situate, por në imazhin që piktura mund të krijojë lidhur me një histori të gjatë, me fate popujsh, dramash historike. Është një rrokje në plane të tjera, që ka brenda hapësirë dhe tjetër frymëmarrje, që e përfytyron procesin piktural si lëvizje të ndjenjave dhe dhimbjes njerëzore. Kalimi nga analiza e një dukurie arti tek universalja njerëzore bën që të kapëxehet vlera e një interpretimi ndjenjësor të veçantë. Në interpretimin e tij eseisti i jep pikturës, në plan teorik, një kuptim shumë të gjerë.

'Shqipëria e hershme mesjetare ishte një nga zonat më të europianizuara të kontinentit dhe mjafton të hetohen afresket

e kohës, altaret dhe ikonat e mrekullueshme të piktorëve të tillë të mëdhenj, si Onufri e Shpataraku, për të ndier se si ngjyrat, motivet e simbolet e krishterimit u dendësuan e u spërndritën këtu tragjikisht e me një bukuri fatale, pikërisht në prag të duhmës osmane,që po afrohej kobshëm, mes henjat e veta, që për të krishterë tshqiptarës 'ishin veçse shenja te satanait' (*Uragani* ... f. 23-24.)

Baleti klasik.

Përfytyrimi, që i vjen eseistit, i përket një rrafshi jo të zakonshëm: ai nuk mahnitet thjesht nga lëvizjet magjike të balerinit dhe koreografit shqiptar të famshëm në Francë, por shkon përtej, për të theksuar, në mënyrën e vet, dallimin thelbësor midis njeriut, si kryekrijesa, në raport me të gjithë krijesat, për të shprehur me stilin imagjinativ të tij një perceptim të jashtëzakonshëm të lidhjes së artit me zhvillimet njerëzore.

Kadare shtjellon sipas pikëvështrimit të tij, filozofinë e artit, domethënë, nuk qëndron thjesht në planin e reflektimit emocional ndaj artit të vallëzimit, por shkon përtej së dukshmes, për të bërë shpjegimin më mahnitës të thelbit të koreografisë së kërcimit. Jo vallja në përgjithësi, por figura e hedhjes/ngjitjes lart të njeriut është filozofia e kërkimit dhe e zhvillimit të njeriut, është forca, uragani i brendshëm shpirtëror. Mënyra figurative si Kadare shpreh interpretimin e vet, çon në ndërtimin e një portreti të kërcimit; koreografia e A.Preljocaj duket si e vizatuar lart në ajër, në një pozicion statik, por që ka shumë lëvizje brenda vetes. Në esenë e tij Kadare i jep një përmasë të patrajtuar më parë këtij lloj arti, duke e parë të lidhur me lëvizjet shpirtërore të shoqërisë, në momente historike të jetës sësaj. *'Ngritja e njeriut mbi dy këmbë, kjo shkëputje e tij madhështor e nga bota e kafshëve dhel ëvizja e tij ndryshe, quhet, me të drejtë, si shkalla e parë e ngjitjes së këtij princi të planetit drejt fronit ku ai u vendos për të mos u rrëzuar më. Përherë e më tepër ai bindej se vallja lidhej me të fshehtën universale të jetës, me ndjekjen e përjetshme të brezave njerëzorë, që vinin e iknin nga kjo botë sipas një ritmi e harmonie të epërme'* (Kushëriri ... f. 10).

Ky konceptim, më tepër i karakterit filozofik, dhe imagjinata që përshkon disa nga librat-ese realizon ide mjaft interesante: interpreton, në mënyrën e vet, të përbashkëtat e arteve të letërsisë, pikturës, valles; ndërton konceptin lidhur me ndryshimet që ato sollën në jetën e njeriut; ndërton imazhe të jashtëzakonshme në imagjinatën e lexuesit,duke e shtyrë të kapërcejë pamjet e "dukshme" për të depërtuar në filozofinë që mbart në vetvete zhvillimi i secilit art.

Duke qenë se eseisti nuk bën thjesht rolin e përshkruesit, apo kritikut të artit, por ndërton filozofinë e vet mbi thelbine letërsisë, të pikturës, të valles, qasja krahasuese nuk mbetet vetëm në dallimin **e mjeteve** të krijimit të figurës, por në hapësirat e brendshme mendore dhe imagjinative që ato mjete mund të ndërtojnë në botën e lexuesit.

Përjetimi emocional i eseistit, sipas vështrimit në plan krahasimtar, i vlen edhe diferencimeve që ai ndjen lidhur me funksionin e tyre në proceset që shoqërojnë njeriun në momente të rëndësishme të jetës së tij. Është pothuajse e papritur ideja e Kadaresë lidhur me atë që do të dallonte koreografinë nga letërsia, piktura etj. Ndërtohet një imazh i jashtëzakonshëm midis lëvizjes së shoqërisë dhe koreografisë së valles, duke gjetur jo thjesht një lidhje formale, por përputhjen e levizjeve të brendshme shpirtërore me lëvizjet e jashtme:

'Kur biseda jonë vjen te ngjarjet e ditës, te rrënimi i perandorisë komuniste dhe, pa dyshim, rrënimi i diktaturës në Shqipëri, si pjesë e kataklizmës së përgjithshme, befas në mendjen time shkrep ideja se e gjithë kjo, më mirë dhe më saktë se në letërsi, nëpikturë, madje në gazetari mund të jepet në valle. Era e lirisë, e pluralizmit, valëvitja e turmave, sulmi kundër idhujve e shtatoreve të tyre, sprapsja, sulmi i përsëritur, rrënimi i idhujve etj. etj. të gjithë këto ngjajnë me lëvizjen e universit'

Po aq origjinal është paralelizmi midis lëvizjes së valles dhe anës psiko-sociale-politike. Liria imagjinative e esesë, si tipari thelbësor i këtij lloji të krijimit, shfaqet në paralelizmat befasuese që eseisti ndërton midis lëvizjes, si mjet i artit koreografik, dhe lëvizjes së njeriut, e parë në kontekste social-politike të një periudhe të caktuar. Krijimi i paraleleve realizon përplasjen e dy qasjeve të sferave të ndryshme: artit dhe socio-politikës, socio-psikologjisë: ... *''del e njejta pyetje për koreografët: a gjenin ata në jetën socialiste lëvizje të reja, mbi të cilat mbështeteshin për të servirur spektaklet e tyre pompoze, sidomos në rastet e përvjetorëve të revolucioneve? Edhe kjo është ende e pahulumtuar. Por, nëse është i paqartë ndryshimi i lëvizjes (i ecjes) së komunistëve të zellshëm prej njerëzve apolitikë dhe prej njerëzve të kënaqur, diçka më e dallueshme shfaqet midis lëvizjes së të rinjve konformistë dhe të atyre jokonformistë'*

Arti folklorik.

Interpretimi i folklorit, në raport me këto arte, bëhet në një plan tjetër: së pari në procesin e realizimit, i cili nuk përfundon në një kohë të caktuar, as mbyllet tek një person i vetëm, siç ndodh në letërsi, pikturë dhe në valle. Sipas eseistit, kjo kohë, që është tepër e gjatë në krahasim me jetën e njeriut, e bën folklorin të duket krijim pa moshë. Gjithashtu, ky lloj arti, që dallon për shtrirjen në kohë, ka misterin, mitin e ekzistencës së papërcaktueshme, ku shpirti i këngës nuk lidhet dot me trup, që i kushtohet krijimtarisë popullore, të formësuar në shekuj, shkon në një shtrat tjetër, më të gjerë, çka përbën edhe dallimin nga piktura, letërsia dhe koreografia. Dallimet duken edhe në stilin e eseistikës, ku specifika e metaforave të mëdha, e simboleve të fuqishme, e personifikimeve të përmasave gjigante, që lëvizin në botën e epikës dhe këngës popullore, thellojnë ngjyrën dhe figurën e stilit ligjërimor -eseistik.

'Ky është një rrëfim i pafund për breza të pafundmë njerëzorë. Cilat mushkëri do ta përballonin një titanizëm të tillë? Përgjigja është e qartë: askush. Duheshin mushkëri të përbashkëta të mijëra e mijëra poetëve anonimë për të plotësuar këtë rrëfim ... sasia e informacionit që jep poezia popullore shqipe është aq e madhe, saqë emrat e autorëve s'do t'ishin veçse një pikë uji në të. (*Autobiografia* ... f. 13.)

Janë mjaft interesante komentet mbi dallimin e këngëve dhe valleve "të ëmbla" të arbëreshëve nga ciklit "hijerëndë i veriut", një interpretim origjinal, që, sipas tij, ndan periudhën paraosmane, kur zakonet, sjelljet, manierat ishin të përpunuara, kur në jetën e tij kishte mjaft frymë kavalereske, çka u ruajt në klimën e freskët arbëreshe *njëlloj klime livadhi, gjithë kaltërsi, ozon dhe pikëllim fin.* Është tepër poetike dallimi nga cikli i Veriut, i rëndë, me një dritë të ftohtë, që ka ngjyrat e gjithë kohrave kur u ngjiz ... Ndonëse në vështrim të jashtëm kemi një karakterizim poetik, në të vërtetë jepet thelbi i strukturës së brendshme emocionale-kuptimore tëtyre.

Përmasa të tjera gjen eseisti në karakterizimet e lahutës popullore, e cila, sipas tij, '*duke qenë realiste,* është *njëkohësisht aq fantazmagorik'.*

Kështu, në planet krahasimtare, që ndërton midis letërsisë, pikturës, valles, folklorit... vërejmë se nuk ka përqasje formale të aspekteve të dallueshëm, por një depërtim më të thellë: nga njera anë u jepet jetë këtyre arteve, shpirtëzohen, bëhen bashkëpunëtorë të ndjenjave të krijuesit, tërhiqet vemendja e lexuesit në aspekte të tjera të brendësisë së tyre. Nga ana tjetër zbulohet, tërthorazi, ku qëndron magjia e diferencimeve të arteve, pse ata janë të ngjashëm, pse janë të ndryshëm, pse janë edhe të pazëvendësueshëm nga njeri-tjetri.

'Gjuha është në vëmendjen tënde, shkronjat e alfabetit janë aty, dhe janë të bindura, dhe s'mungojnë kurrë. Kurse alfabeti im janë valltarët. Janë ata me të cilët unë do të thur elipsat e mia, figurat, idetë, ekstazën, tmerrin, gjithçka. Ti mund të shkosh kudo dhe atelienë tënde, dhe veglat e tua, domethënë gjuhën dhe shkronjat i ke me vete, kurse unë duhet të zhvendosem me gjithë këta njerëz të gjallë, që janë alfabeti im. Por edhe në qoftë se nuk zhvendosem, prapë se prapë s'jam i qetë. A e mendon dot ti, që gjatë kohës së të shkruarit disa nga shkronjat ose vetëm një prej tyre ,ta zemë shkronja k, të mos jetë aty,të mos vijë,të mungojë?' (*Kushëriri* ... f. 18)

Është në natyrën e esesë që të hedhë patjetër dyshime, të përmbysë bindje apo interpretime të mëparshme, dhe kjo përmbysje nuk korrigjon gabime, por ngacmon, provokon lexuesin, sepse kjo është një nga mënyrat për ta tërhequr atë. Kështu eseisti, që bën çdo interpretim për arte të ndryshme mbi bazën e përjetimit subjekti, papritur pohon edhe karakterin e dyshimtë të këtij interpretimi, dhe kështu befason lexuesin. Sipas tij, jemi të padrejtë nëse bëjmë krahasimin midis tri arteve kryesore: *letërsisë*, *muzikë*s dhe *pikturës*, çka duhet të jetë po aq e pamundur që të bëhet kjo me pjesë të gjithësisë, ku veprojnë ligje të ndryshme.

Thelbi i natyrës së esesë pranon kundërthëniet, përmbysjen e diçkaje të pohuar më parë, provokon. Duke qenë se eseistika nuk është shkencë, ajo pranon lojën në interpretim dhe reflektim subjektiv, prandaj edhe pranimi i këtij pohimi të eseistit plotëson përfytyrimin tonë për këtë krijimtari të lirë. Një marrëdhënie shumë interesante: në vështrim të parë duket thjesht si admirim i eseistit-shkrimtar ndaj performancave të jashtëzakonshme të dy artistëve: piktorit Omer Kaleshi dhe balerinit të famshëm Angjelin Preljocajt. Në llojin e saj eseja mund të ketë objekt edhe figura personash të veçantë. Këtë bënKadare. Por,mrekullia e dy librave, *Kushëriri i engjëjve* dhe *Arti si mëkat*, qëndron jo thjesht në admirimin e shkrimtarit-eseist për balerinin dhe piktorin, por në ndërtimin e një raporti specifik me ta. Eseisti ndjek baletin,vëzhgon pikturat dhe,brenda mendjes dheshpirtit të tij rikrijohet edhe një here **portreti i pikturës** së Kaleshit dhe **portreti i baletit** të Perlocajt.

Duke shkruar për magjinë e krijimtarive të dy artistëve, Kadare rindërton portrete të reja, që as Omer Kaleshi, as Angjelin Preljocaj nuk i kanë imagjinuar ndonjëherë. Bashkëbisedimi i Kadaresë me ta është një kombinim i reales me metafiziken, ata shkëmbejnë mendime ... por njëkohësisht eseisti largohet, për t'u ngjitur në një nivel më të lartë të kuptimit të fjalëve dhe krijimeve të tyre. Dhe, ashtu sikurse një piktor, apo koreograf, derdh në artin e tij botën e vet shpirtërore, imagjinatën personale, ashtu edhe eseisti Kadare shfaqet në këto libra, në një farë mënyre, edhe si piktor i një lloji të veçantë; me dhuntitë që ka fjala/imazh, rikrijon tashmë jo thjesht portretet e dy artistëve, por formëson **portretet e arteve** që ata krijojnë. Nëse spektatori përjeton emocione të fuqishme, mrekullohet përballë arteve të tyre dhe ndalon këtu, eseisti kapërcen pamjet e drejtpërdrejta, zhytet në thellësi për të gjetur misterin e shkaqeve të pathënshme të mrekullive që arrijnë të krijojnë këto emocione artistike. Ai duket sikur ndërton një botë tjetër komunikimi, dhe, mendoj se me forcën e fjalës, me horizontin e jashtëzakonshëm metaforik, i tejkalon artet për të cilat shkruan. Nga ana tjetër, për teoricienët e artit nuk mund të kalojnë pa vemendje një varg tezash e mendimesh origjinale, që ngacmojnë fort mendimin e konsoliduar teorik. Kështu një ndër çeshtjet themelore të debatit shkencor: raporti i letërsisë me realitetin provokohet nga Kadare me pyetjen: *Vërtetë është jeta që e pjell artin ? Dihet që jeta pjell jetë, por, përsa i përket artit, ndoshta, formula kërkon një ndryshim. Ndoshta vetëm një pjesë e jetës, një zonë* e veçantë *e saj ka aftrësinë të pjellë art. Kurse tjetra, jo.* (*Hamleti-princi i vështirë.* 2006, f.79) Eseisti duket se përmys disa klishe të mendimit teorik, duke i dhënë një tis misterioz edhe artit edhe botës me të cilat është i lidhur. Sistemi i mendimit të tij teorik-letrar është befasi.

Tri shtyllat kryesore që ndërtojnë këto interpretime eseistike janë : *erudicioni* i gjerë, aftësia *vëzhguese-analizuese-sintetizuese* dhe *imagjinata artistike-ndjenjësore.*

Këto ese janë ndër mrekullitë e eseistikës së Kadaresë, sepse arti, si krijim shpirtëror i njerëzimit, interpretohet, në mënyrë origjinale, në kompleksitetin e raporteve të ndjenjave dhe mendimeve. Bashkohen tre krijues të jashtëzakonshëm, ***eseisti – piktori – balerini***, dhe, si rezultat i këtij komunikimi të brendshëm, merr formë një gjuhë e përbashkët, **gjuha e Artit**.

POLISEMANTIKA E VDEKJES NË POEZINË E FATOS ARAPIT

Nga Alisa VELAJ

Për Fatos Arapin, poetin që u thirr ta përmbushte misionin e shtegtimeve poetike, krah për krah me tragjedinë, vdekja nuk pati asnjëherë deri në fund një kuptim shterues. Qe shpesh pikëllim i natyrshëm njerëzor, kur familjarë të shumëdashur apo miq të çmuar zemre fluturonin drejt qiejve. Në poezinë "Ku është ai plak", Arapi do e shprehte më mirë se askund ndërgjegjësimin për vdekjen, në vargjet: "Ai u nis e iku.../ i ndërgjegjshëm si lodhja e kohës/ i ndërgjegjshëm si shuarja e dritës...". Në të vërtetë, **çdo poet fillon të rebelohet më fuqishëm se humanët e tjerë (megjithëse "pa vetëdije") kundër vetëdijes për domosdoshmërinë e vdekjes.**[1] Rebelimi i poetit, kur drita tokësore shuhet në sytë e nënës, atit, motrës apo miqve të dashur, edhe pse shkrihet e bëhet një me dhimbjen e pambarimtë, duket se qetohet disi, nga besimi se kjo dritë, do të ndizet herëdokur në një tjetër dimension, ku të larguarit diellojnë jetët tona nga përtej-jeta. Sepse njeriu i dëlirë është **drita e botës**[2] dhe diell i përtejbotës. Njeriu si diell që shuhet (pra metafora e diellit në shuarje) në këtë jetë për t'u rilindur në një tjetër formë drite në qiejt e andejshëm, fillon vjen e mbruhet në vargjet e Arapit që në çastin e ndërgjegjësimit të vdekjes.

Është bërë më e vogël nëna.
sikur është ulur më nga toka.
.....
Shkon e vjen nëpër dhomë
e mua më duket:
do t'i ngatërrohet këmba
në rrezet e diellit
që hyjnë nga dritarja
nënës.
(Për nënën time)

Këto rreze dielli ku nëna pengohet, ashtu më e ulur drejt tokës, si drejt shtegtimit të paralajmëruar, do të jenë rrezet e vet diellit-nënë apo nënës-diell në lirikën antologjike "Diell i vogël". Është nga lirikat më mrekullore të shkruara ndonjëherë për vdekjen në letërsinë shqipe. Ka dhimbje pa pezëm, ka jetë që ngadhënjen mbi vdekjen në emër të dashurisë. Një përmbysje e rendit vdekje-jetë, në atë përmasë, sa tragjedia shndërrohet në një bekim frytdhënës. Lulet mbijnë në varrin e nënës, sepse "është nëna ime, si një diell i vogël, atje, poshtë", shkruan poeti. Një vdekje e tillë plot dritë, që është e aftë të përtërijë natyrën dhe botën, në të vërtetë nuk është vdekje, por përtej-jetë, në një kuptim të figurshëm për poezinë dhe pse jo, edhe në atë lloj ndjenje reale që Fatosi jo poet, i është përfalur përgjatë udhëtimit të tij tokësor.

Arapi ka shkruar një numër të konsiderueshëm elegjish përgjatë krijimtarisë së tij. Përmendim "Elegji për babanë", "Vdekja e gjyshes", "Te varri i Lirisë", "Lumit" etj. Ka shkruar gjithashtu poezi ku notat elegjiake frymojnë në kufijtë e baladës ("Nëna"), apo krijime ku fryma elegjiake është mbizotëruese, ndonëse vargjet mbartin një lloj narracioni lirik, si te poezitë "Varri i gjyshit", "Rekuiem për H. F. Karajanin", "Dedikim në ditarin e Ana Frankut" etj. Në elegjitë e mirëfillta, ku elegjia si lloj i lirikës **është një poezi e humbjes ose e zisë**[3] shohim se poeti e ndërlidh sërish vdekjen e njeriut me metaforën e diellit në tekstin poetik. Diku një diell i shuar (*mbyllur kapakët e syve/ ç'diej u shuan brenda tyre*), diku në varrin e së motrës *terri njeh vetëm gjuhën e dritës,* ndërsa në baladën e nënës që kërkon të birin, gjumi i tij i përjetshëm perceptohet si prehje diellore (*prehjet diellore të birit/ peshën prej drite të tij*). Ky diell i shuar në botën e prekshme dhe i rilindur në përtejbotë është një arsye thelbësore që nuk i bën të ikurit fantazma të zymta, por njerëz realë, engjëj drite, me të cilët poeti mundet të dialogojë si me të gjallët. Këtë lloj dialogimi vendos poeti me të motrën apo me vogëlushin Lumi. Nuk janë të trishtuar të vdekurit, se sa është i trishtuar vetë poeti që nuk i ka më pranë vetes të dashurit e shpirtit. Është ai që mban zi për ta, vajton me pikëllim largimin e tyre dhe i fton ta vizitojnë sërish jetën tokësore. Njëjtë si në folklorin tonë, kur një i vdekur mund të ngrihet nga varri dhe të vijë dhe të vizitojë të afërmit e tij. Mjafton të përmendim baladat "Kostandini dhe Doruntina" apo "Kënga e Ymer Agës".

Dhe tani dëgjo mirë, mba mend se ç'të them:
Tani midis buzëve merr këtë gjethe ulliri.
Kur të marrë malli,
Kur të na marrë malli,
lëndoje pakëz me dhëmbëzit e vegjël...
(Lumit)

Përveç largimeve nga jeta të njerëzve në kontekstin e një drame personale, Arapin e pikëllojnë pa cak vdekjet kolektive, ku gjithë tragjeditë mbruhen në zanafillë nga vrasja e lirisë. Poezi të tilla si "Dahau", "Në Hortiadis", "Përse të shkosh në Mat'hausen?" etj., janë kuja e një shpirti të shqetësuar, në ndërgjegjen e të cilit, ai Dahau vjen si një *varr që ecën, udhëton.*[4] Nuk ecën dhe udhëton më njeriu i lirë e plot ideale, por udhëton vdekja e tij. Liria e vrarë, liria skllave, skllavëron jetën dhe pjell varre në vend të Prometejve. Janë vdekje që poeti i ka përfytyruar dhe i njeh përpara se t'i shohë[5], pasi fytyra e tyre njihet mirë nga pamja e tmerrshme e pashpirtësisë që i pjell. Janë realitete që sado të largëta qofshin, na prekin të gjithëve, në veçanti poetët si Arapi që i ka kënduar lirisë me të tillë forcë, duke i shpërfillur krejt prangat me të cilat na prangon mungesa e saj.

Letërsia nuk ekziston në një vakum. Shkrimtarët si të tillë kanë një funksion të caktuar shoqëror në përpjesëtim të drejtë me aftësinë e tyre si shkrimtarë.[6] Vetë Arapi do të shprehej në një intervistë, **se poetët lindin me pranga në duar, por ata nuk i shohin prangat. Ata nuk i shohin prangat, sepse ata ndjekin idealet e lirisë, idealet e humanizmit, idealet e njerëzimit, të zhbirimit të shpirtit njerëzor, i cili është kaq i pasur**.[7] Pikërisht bjerrja e këtyre idealeve dhe vdekja e ngadaltë e shpirtit në shoqërinë shqiptare do ta frymëzonte Fatos Arapin për të shkruar një numër të madh lirikash për Tiranën e tiranëve, duke na dhënë një panoramë tepër tragjike të zvetënimit të vlerave morale dhe shoqërore në *atdheun e mërzisë*.[8] Vdekjet alegorike të Tiranës shfaqen në poezi të tilla, si: "Në Tiranë ka vetëm tiranë", "Zoti ikte nën shi", "Ka një rrugë në Tiranë", "Përçartje në Tiranë", "Po gjersa ti je shoqja ime", "Atdheu i mërzisë", "Dashuri tiranase", "Zot; shpëtoje Tiranën", "Ditë e rrëpirtë tirane" etj., etj. Vdekja ndihet tejendanë këtyre poezive, ku *nën qiellin universal të kësaj dhimbje* të pamatë të poetit, nuk gjendet *asnjë shpirt epik i gjallë*.[9] Copëzat e shpirtit epik do të na bënin të paepur përpara çdo tragjedie, madhështorë në përmasën e dashurisë për njëri-tjetrin, larg vdekjeve të vogla e të pandërprera të secilit veç e veç, që në fund do të shkaktonin vdekjen e madhe të shoqërisë shqiptare. Jemi pra të gjithë nga pak fajtorë, nga pak tiranë të vegjël të fateve tona, prandaj dhe vuajmë pa e kuptuar pse. Në këtë kontekst, kënga e Arapit ngjizet me një lëndë sarkatike të tejngopur nga dhimbja, zhgënjimi dhe pezmi, kur *dëgjon si flet orakulli i mbrapshtë i Tiranës*[10]. Bijtë e orakullit janë ata që *qeverisin dhe pikëllimin tonë*, në një atdhe kur *edhe rrezja e diellit përlyhet në tradhëti e krime*.[11] Vdekjet alegorike të atdheut apo të Tiranës së tiranëve shënjohen në tekstet poetike nga metafora e diellit të shkërmoqur apo dy diejve të zinj ("Përçartje në Tiranë"). Regjisorët e mbrapshtë të tragjedive tona[12] janë ata që

1 Bloom, Harold. (1997). *The anxiety of influence, a theory of poetry*. New York, Oxford: Oxford University Press, fq, 10.
2 Termi *drita e botës* gjendet te Mateu 5:14 në Dhjatën e Re, ku shkruhet: "Ju jeni drita e botës".
3 *The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, fq, 397
4 Varg i poezisë "Dahau".
5 Perifrazim i vargjeve "Mos më flisni për Hortiadisin/ E kam njohur shumë më parë se ta shihja/ e di vdekjen e tij."
6 Ezra Pound, *ABC of Reading*, Faber and Faber, London and Boston, 1951, fq. 32
7 Marrë me shkurtime nga intervista e Arapit në librin "Kaleidoskop i Letërsisë Shqiptare" i Vera Pelajt.
8 Përcaktimi i referohet poezisë "Atdheu i mërzisë".
9 Fjalët me italic përgjatë tërë fjalisë i referohen poezisë "Asnjë shpirt epik i gjallë".
10 Varg nga poezia "Ditë e kërmilltë gazete".
11 Perifrazohen vargje të poezive "Atdheu i mërzisë" dhe "Po gjersa ti je shoqja ime" në krejt fjalinë.
12 Perifrazohen vargje të poezisë "Ka një rrugë në Tiranë".

(Vijon në faqen 9)

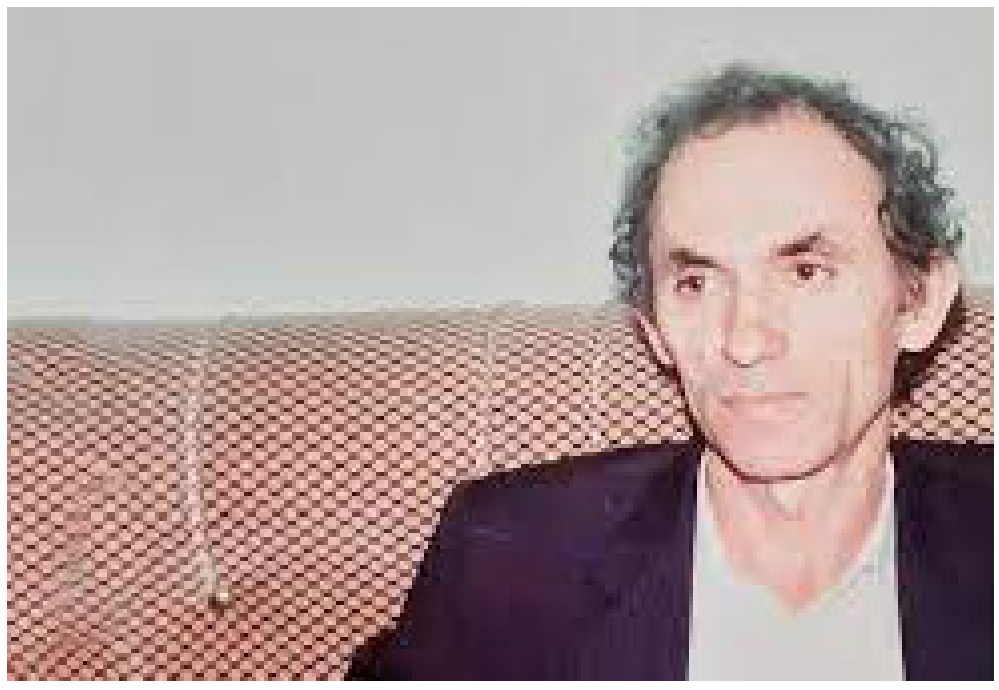

SOKOL ZEKAJ

JETA DHE LIBRI

"*Bylbylat po t'marrin me vedi*" N. Mjedja

Çdo poet ka qenë më parë veçse një lexues i poezisë. Nuk ka poet që është krijuar a është formuar në vetvete, jashtë këtij procesi të njohjes. Tash pas kaq vjetësh, unë kujtoj libra, shkrimtarë dhe poetë. Nga poetët që kam lexuar dhe që më kanë pëlqyer, që kanë qenë të rëndësishëm pak a shumë për mua, më duket sikur nuk më mungojnë edhe aq në bibliotekën time, sidoqoftë janë disa mungesa që nuk do i dëshiroja. Fjala është për botimet në gjuhën time, në shqip.

Kështu, më ka ardhë ndër mend herë-herë një libër, botuar shumë kohë më parë, dhe ndër të parët e lexuar, madje të lexuar më gjatë nga unë, dhe që tash nuk e kisha, dhe nuk e gjeja. Ndërsa qarkullojnë libra pa fund për shitje, ai nuk dukej, sikur ato kopje i kish mbuluar uji. Befas një ditë, vonë, e pashë mbi një bordurë. Nuk po u besoja syve. Ishte në gjendje mjaft të mirë. E mbajta në duar, dhe sigurisht që nuk do ta lëshoja, do ta merrja. Por... shiko!... Një hije mbi dëshirën!... Çfarë çmimi! Më vuri në dyshim, u lëkunda, teksa m'u kujtuan edhe mundësitë e mia atë çast. Por, e pyeta librarin. Ah! Ai libër nuk është për tu shitur! më tha. Unë e pashë. Është shumë i shtrenjtë, foli prapë ai. Sa? e pyeta. Dhe ai ngriti edhe një shtesë tjetër mbi atë çmim të lartë që kishte shënuar në kopertinë. Mirë. E lashë. Nuk është se po nuk e pata, rashë e vdiqa. Ai ka brenda katër libra! dëgjova librarin që foli ndërsa unë largohesha, një gjë që edhe mund të thuhej, sigurisht. Gjithmonë më bën përshtypje kur ndeshem në njerëz të panjohur që i dinë punët e librave. Më duken të çuditshëm, them: si ka mundësi!

Më pas, erdhi vera me vapën, dhe me punët e mia të përditshme, plus gjëra tjera nga jeta, dhe kështu kaluan muaj. Por kur temperaturat ranë disi nga piku, u kujtova: vallë, ç'u bë me atë librin? Duhet ta ketë marrë dikush, tek e ka parë me nostalgji, ose e ka parë thjesht si një libër të rëndësishëm. Në bibliotekën time unë kam disa të tillë, sipas meje, ose më shumë se kaq. Megjithatë ne do lexojmë, dhe do blejmë libra gjithfarë, se përndryshe, si do e bëjmë njohjen? Dhe si do arrijmë në një konkluzion, në një diferencim, në një zgjedhje? Dhe, desha të thosha, një ditë shkova. Jo, nuk qe shitur. Kaq kohë! E gjeta librin me dorën time, diku te një stivë e pashpërndarë ende, pasi ishte mëngjes herët dhe puna sapo kish nisur. Ishte po ai, pa dyshim. U morëm vesh me librarin, dhe e mora. Ky libër ishte *Vjersha dhe Poema*, i Pushkinit, botuar më 1964. Lidhur me këtë vepër, sot unë di disa gjëra që dikur nuk i kam ditur dhe që më interesojnë: di sa shumë e kanë vlerësuar dhe nderuar poetin, Anna Ahmatova dhe Marina Cvetajeva, dy poetet e mëdha ruse të shek. XX, të dyja me një fat tragjik, ndonëse njëra, Ahmatova jetoi shumë vjet më gjatë.

E kam pasë këtë libër, qysh nga koha kur është botuar. E kam marrë në Shkodër, te libraria në qendër, buzë Kafes së Madhe. Më ka mbetë në mendje si qe habitë librarja kur e mora unë, atëherë. Ky libër do të shoqëronte në vijim të gjithë rininë time, dhe them se duhet të ketë ndikuar në formimin tim si mik i poezisë. Dihet se atëherë, mundësitë tona të kontaktit me librin, nuk ishin këto të sotmet. Sidoqoftë ky libër është një botim i mirë, me njëfarë plotnie në vetvete, me poezi dhe poema, me variante përkthimi, dhe i përgatitur dhe i kryer me kujdes dhe shije. Ka edhe një numër sonetesh të bukura nga *Eugjen Onjegin*, disa prej të cilave koha nuk m'i ka fshirë dot nga kujtesa. Është për tu besuar se Poezia, ka qenë dhe vazhdon të jetë, veprimtaria, ndoshta jo më e rëndësishme, por më e ndritshme dhe më fisnike që kryen njeriu këtu, në botën tonë, të vetme deri sot.

Por aty nga mesi i viteve '70, ia pata dhënë këtë libër një mikut tim, të paharruarit Sali Mani. Libri im në atë kohë ishte i raskapitur nga përdorimi i gjatë, në lëvizjet e mia të kohës e të moshës. Vetë Sali Mani nuk ishte thjesht një këngëtar popullor, por ishte një muzikant i talentuar, instrumentist virtuoz i shumë veglave, ndërsa ishte edhe krijues letrar me kulturën e një poeti. Kjo pasqyrohet edhe sot në tekstet e tij të këngëve, të pakapërcyera. Siç dihet, me këngët e tij ai pati shumë sukses ndër shqiptarì, anekand trojeve tona, por edhe ngado në diasporë, dhe për katër dekada, besoj nuk gaboj kur them, se qe zani ma i dashtun i kangëve popullore i të gjithë veriut të madh, duke u ngritur si ylli i shndritshëm i tyre. Në fund të viteve '80, në një nga turnetë e tij jashtë vendit, kish marrë dhuratë me autograf një vëllim poetik nga Ali Podrimja, një emër i madh i poezisë shqipe, dhe sapo u kthye, ma dha për ta lexuar. Sali Mani u nda nga jeta në Amerikë, ku jetoi vitet e fundit.

Kështu, qemë me Saliun në shtëpinë e tij kur ia dhashë librin. Kujtoj se përjashta binte shi, dhe ne po flisnim buzë dritares për poetin rus, kur ai më thotë: shiko te librat, mos gjen ndonjë gjë që të duhet. Kishte bibliotekë shumë të mirë. Atëherë lexohej shumë, dhe librat qarkullonin dorë më dorë ndër shoqëri, përdoreshin, nuk zinin pluhur rafteve. Por ishte tjetër kohë, koha e izolimit. Pashë dhe zgjodha njërin, që në fakt më befasoi: *Të kesh e të mos kesh*, i Ernest Hemingway-t, autor, gjithashtu, i romaneve *Lamtumirë armë* dhe *Plaku dhe deti*, që qenë botuar qysh në fillim të viteve '60 dhe që i kisha lexuar kohë më parë.

Veçse për mua ky ka qenë një nga zbulimet më interesante në gjininë e romanit, sak pse ishte shumë poetik, kishte ritëm, dialogë të gjallë, por edhe se ishte modern, dhe ishte një imazh dhe një tingull tjetër nga ata që na ofroheshin çdo ditë për shqisat dhe për mendjen tonë. Dhe kështu librat që këmbyem me Sali Manin, nuk ia kërkuam më njëri-tjetrit.

Sa për mënyrën e të lexuarit, mua më pëlqen me supozue që një poet nuk reflekton në zbrazëti: ai thjesht vjel vlerat që ka një tekst letrar si i tillë. Pse? Sepse ky është interesi i tij shpirtëror, ndërsa lexon. Interesi i tij është që të ndjehet i frymëzuar, i pasuruar me ide dhe emocione dhe teknika, dhe kështu, të jetë i nxitur prej librit.

Dhe, e kisha fjalën te *Të kesh e të mos kesh,* i Hemingway-t, që hapet me këtë frazë që mua më ka ardhë gjithmonë, e mrekullueshme: *A e dini se si është mëngjesi në Havanë kur endacakët flenë ende rrëzë mureve të ndërtesave, përpara se karrocat të shpien akullin nëpër bare?* Edhe sot e marr herë-herë në duar këtë libër që tashmë është ribotuar, për të ndjerë gjuhën preçize të shkrimtarit të madh, si ndër situatat e ashpra, ashtu edhe në momentet e qeta dhe lirike, që ngjajnë të shkurtra por pikante apo ngjajnë të shkurtra sepse janë pikante.

Kështu ne rilexojmë, dhe nga një rilexim, rijetojmë emocionet e dikurshme, megjithatë, jo thjesht po ato, por ndoshta diçka tjetër, veçse të ngjashme, pasi përvojat ne na kanë pjekur tash gjithsesi më shumë, lidhjet tona me gjërat, interesat tona intelektuale apo shpirtërore, dijet tona, nuk janë të njëjtat, kanë lëvizë. Prandaj edhe leximi tashmë ndryshon disi nga ai i dikurshmi, unë do të thosha, është më i kulluar, ndërsa mund të ndryshojë edhe mendimin a vlerësimin që ne kemi pasë deri tash mbi një libër a autor a poezi a diçka tjetër, edhe pse ndoshta jo në thelb.

Ndoshta duhet thënë se nevoja për t'iu kthyer librave të dikurshëm, ka lidhje edhe me moshën, a sidomos me moshën. Mund të mendojmë se sa është në moshë të re, njeriu është i etur për të pushtuar sa më shumë territor nga fusha e dijes, ndërsa energjitë për këtë synim njerëzor nuk mungojnë, janë të plota. Dhe kështu lexon gjithnjë diçka tjetër, diçka të re, që hap një dritare për me pa. Sigurisht, është më e rëndë se një keqardhje, që ne në rininë tonë nuk kishim mundësi reale të formoheshim si donim dhe sa donim, pasi kishim kufizime të pakalueshme, thjesht nuk ishim të lirë në kërkimet as në zgjedhjet tona. Katastrofa e botimeve letrare, e lirisë së të menduarit në përgjithësi në ato dekada, gjendet e sintetizuar dhe e reflektuar më mirë dhe më qartë se kudo, nëpër antologjitë, besoj edhe të prozës, por unë kam më të afërta ato të poezisë. Duke parë autorët pjesëmarrës në një antologji, shohim si nxijnë mes tyre gropat e mungesave, të ndaluarit, si për poezinë e huaj, ashtu edhe për poezinë tonë shqipe.

Në vitin 1992, mbi këtë temë, temën e librave të munguar, unë kam shkruar poezinë *Orët e vrara*, pasi mungesa e librit ka qenë, si për të gjithë, një plagë për mua, dhe nga ana tjetër, gjetja e tij ka qenë një lumturi e jetës. Por kështu ishim të detyruar atëherë të shpenzonim shumë ditë nga jeta jonë, nëpër iluzione dhe falsitete, libra pa ndonjë vlerë – produkte të kohës - duke rrejtë veten sikur diçka po bëjmë. Por edhe vetë ne ishim koha.

Megjithatë rrugëtimi i poezisë, edhe në liri ka sfidat e veta për një poet. Përgjithësisht njeriu, dua të them çdo njeri, kërkon me qenë pranë me ata që i ndjen a i mendon si "*të ngjashmit e vet*". Në fund të viteve '60, unë jan njohur me poezinë e poetit turk Nazim Hiqmet. Nga kjo njohje kuptova peshën që ka emocioni në poezi, ndijimi, lëvizja shpirtërore, "fërgëllima". Ajo që më bën përshtypje sot lidhur me këtë fakt, është se në këto tridhjetë vjet lirie, ndërsa kam rënë në kontakt me shumë poetë të tjerë, por edhe me poezi tjera të këtij autori, unë asnjëherë nuk jam zhgënjyer, gjithmonë kam dalë i kënaqur që u njoha me poezinë e poetit turk. Dhe ia di vetes për nder që këtë gjetje dhe zgjedhje të saktë të poezisë, e kam bërë herët, në moshën njëzet vjeç, pa dashur të them se kam mësuar dhe kam kuptuar menjëherë gjithçka mbi poezinë. Por, për veten time, më duket sikur i kam të paktë poetët sot, në veprën e të cilëve gjej kaq shumë poezi të mira për të rilexuar, gjithmonë duke u kënaqur nga alkimia brilante e tij, dhe duke marrë ndjesi të bukra nga rrjedha spontane, e pastër dhe befasuese e frymëzimit të tij poetik.

Për lidhjen që ka shkrimtari me librin, kam lexuar diçka të bukur nga nobelisti William Saroyan, në një libër të tij autobiografik. Në fakt Saroyan kujton rininë. Ai ka shkruar: *Në këto ditë sa herë që hyja në Bibliotekën Publike të San Françiskos, ndjehesha sikur hyja në shtëpinë time, edhe pse nuk kisha aty libra të mi. Ajo më dukej si shtëpia e prindërve sepse shkrimtarët e mëdhenj më përngjasonin me babain tim.* Kjo që thotë nobelisti armeno-amerikan, më ka kujtuar arratisjet e mia, të rralla në fakt, me biçikletë, nga fushat ku punoja për në Bibliotekën e Shkodrës, për ndonjë orë ndryshe, me veten.

Por koha shkon, dhe vit pas viti, bagazhet e përvojave tona bëhen më të rënda, dhe kështu njeriu bëhet si një kalë që udhëton me një barrë përherë e më të madhe. Kjo barrë është e ndarë në të dy anët e shpinës së kalit: në njërën anë po them, janë përvojat e jetës dhe në tjetrën, përvojat e leximeve. Të gjitha këto janë të depozituara në qenien tonë.

Por ndërsa janë brenda nesh si *të shkuara, të kaluara*, ne duam t'i kujtojmë përvojat e jetës, madje duam të reflektojmë: si ishte kjo? Pse ishte kështu? A mund të qe ndryshe? Mirëpo ato kanë ikur, nuk kthehen. Ne nuk mund ta kthejmë të shkuarën. Ne nuk e kthejmë dot pemën në hijen e së cilës lexuam *Ana Kareninën*, as zjarrin pranë të cilit lexuam Ndre Mjedjen ndërsa ishte natë dhe përjashta binte borë, as dritaren prej ku netëve binte hëna, as të afërmit a të njohurit tanë që na kanë vdekur, as kovat që mbusheshin me ujë nën strehën e çatisë ndërsa binte shi, as netët e pagjuma të dasmave, as mesditat e të dielave të qeta, as divanet uniform me të cilët na pajiste shteti, as rrugën me plepa në vjeshtë, as stacionet e ndarjeve e të takimeve, as sallën e zhurmshme të kabinave telefonike, as trenat ku ëndërruam kohë moderne, as tryezën ku projektuam të ardhmen, as karrigen buzë shtratit të ëndrrave tona.

Asgjë nga këto, dhe si këto, nuk mund të kthejmë.

Por ne mundemi me marrë përsëri emocionet shëruese të atyre orëve të jetës sonë të dikurshme, duke lexuar përsëri të njëjtët libra: duke lexuar përsëri libra si: *Poezi* i Nazim Hiqmetit apo *Mëhallat e botës,* i Janis Ricos, *Shpirtra të vdekur,* i Gogolit apo *Evgjeni Grande*, i Balzakut, *Poezi*, i Gëtes apo *Lulet e verës,* i Naim Frashërit, *Shoku pyll, buçit,* i Atila Jozhefit apo *Vargjet e lira,* i Migjenit bashkë me *Prozat* e tij brilante, *Tregime dhe novela, i* Anton Çehovit apo *Lumturia,* i Katrin Mansfielld-it, *Lahuta e Malcisë, i* Gjergj Fishtës apo *Poezi*, i Shandor Petëfit, *Poezi,* nga Henrik Hajne apo *Vallja e yjve,* i Lasgush Poradecit, *Për bukën e gojës,* i Maksim Gorkit apo *Ditë të mvrejtura*, i Menelaos Ludemis, *Poezi*, i Robert Bërnsit apo *Hanko Halla* nga Ali Asllani, *Zonja Bovari,* i Gustav Floberit apo *Zonjusha Perlë,* i Mopasanit, *Viti '93,* nga Hygoi apo *Manastiri i Parmës,* i Stendalit, *Një tragjedi amerikane*, i Drajzer apo *David Koperfildi,* i Dickens-it, *Zgjohu druvar,* i Pablo Nerudës apo *Lirika,* i Sergej Eseninit, *Poetë latinë* apo *Poezia klasike kineze, Muzgu i perëndive të stepës, i* Ismail Kadaresë apo *Dëborat e Kilimanxharos*, i Ernest Hemingway-t, *Kujtimet e një gjahtari, i Turgenievit* apo *Tregime,* i Mitrush Kutelit, *Tre shokë*, i Erih Maria Remarkut apo *Dekameroni, i* Bokaçios, *Jeta lakuriq, i Luigi Pirandelos* apo *Çitadela,* i Kronin.

Unë sigurisht një libër e mbaj mend nga

autori, më parë dhe më shumë, se nga titulli. Ne dimë se disa shkrimtarë dhe poetë, kanë pasë një përballje epike me jetën, ndërsa kanë pasë edhe talentin e rrallë që këtë përballje të vështirë, me e kthye në diçka tjetër: në një vepër letrare, a në veçanti, po them, në një vepër poetike.

Një ditë në një tryezë miqsh, Stefan Çapaliku përmendi poetin Aleksandër Gera dhe unë u kujtova se më mungon ky poet në bibliotekën time, ndonëse e kam lexuar, ka shumë vjet. Atëherë pata menduar se arti i tij ishte jo shumë i avancuar por sot mendoj ndryshe: mendoj se është rasti kur poeti, një pjesë jo të zgjeruar, megjithatë thelbsore, të jetës a të qenies së vet, e ka kthyer në poezi. Sot kjo gjë më intereson veçanërisht. Një gjë të përafërt e ka bërë Jamarbër Marko, duke zbuluar çaste - brilante të vogla – për të bërë një mozaik. Nga ana e tij, Sandër Gera paraqitet më solid, më i qëndrueshëm në atë që merr përsipër, dmth guri mbi të cilin punon është më i fortë, dhe më bllok.

Nga ana tjetër, mund të themi se emocionet që ne marrim nga proza janë më afër reales, më afër rrëfimit të vërtetë të jetës. Ato ndoshta në një rast mund t'na bajnë edhe me qa, në kuptimin që na japin shumë emocione apo, në një tjetër, mund të na bajnë me qeshë. Ose, të themi se nëse ekziston një prozë që na ban me qeshë, atëherë patjetër që ekziston edhe një prozë që na ban me qa. Ndërsa emocionet e poezisë nuk na bajnë me qa, por ndoshta na trishtojnë, as nuk na bajnë me qeshë por ndoshta na bajnë me vu buzën në gaz, pasi kështu funksionon poezia. Emocionet e saj, të poezisë, janë të përmbajtura, ndërsa shkojnë kah befasia, sugjestioni dhe mahnitja. Ato synojnë gjithçka: ndjenjën, mendimin, imagjinatën, kujtesën, përvojën, pra, totalitetin e qenies sonë. Ato nuk duan me na prekë ne në ndjenja, ato duan të na pushtojnë ne si qenie.

Por ne, përse lexojmë dhe rilexojmë prozë dhe poezi? Një përgjegje mund të jetë se lexojmë për kënaqësi. Kjo është ndjesia që ne marrim menjëherë nga libri i mirë. Por edhe se kështu ne ngrihemi nga ana kulturore, ndjehemi më mirë, vetë me veten, dhe vetë ndaj të tjerëve. Ndërsa për një poet, po them, gjërat janë ndryshe, pasi ai kërkon më shumë se kaq.

Botën e trazuar të shkrimtarit, me mundimet dhe dilemat, nga lindja e idesë për të bërë një libër e deri te pritja që i bëjnë atij lexuesi dhe kritika, na e ka dhënë Ridvan Dibra në librin e ri të tij me titull, *Për romanin dhe romanet*, më duket, një botim i plotë në llojin e vet të veçantë, në letrat tona. Vërtet disa gjëra i kemi të çuditshme. Themi që *poezia është muzikë*, dhe prandaj punojmë me gjuhën, e zgjedhim, e limojmë, e akordojmë. Por më ka ndodhë edhe kështu, që të ndërroj diçka në varg a në vargje pasi jam ndjerë i bezdisur nga vetë ajo që e quajmë *harmonia e tingullit*, kam dashtë te poezia një tingëllim tjetër. Besoj se atë çast, duhet të kem pasë ndjesinë sikur ajo po tingëllon e panatyrshme. Nganjëherë gjërat kthehen në të kundërtën e tyre. Kështu lexuesi është i ftuar nga autori, me i pranue befasitë e krijimit letrar, duke i bërë gjithashtu, edhe pasuri të formimit të vet, duke i bërë dije të vetat. Këtë qasje na e jep mes tjerash Ridvani kur shkruan:

Sensi i masës dhe prishja e qëllimshme e saj;
ndjesitë e ekuilibrit dhe mandej zhbërja e tij;
ndjeshmëria e skajshme deri në "sëmundje";
kurreshtja prej fëmije dhe që kurrë nuk plaket;
prania e harmonisë dhe të kundërtës së saj;
syri gjithnjë vëzhgues – i mprehtë deri në verbëri;
synimi për simetri e njëkohësisht bezdia ndaj saj;
neveria ndaj së padrejtës gjithkund e gjithmonë...
këto dhe plot e plot të tjera të ngjashme me to,
janë dhunti të brendshme të lindura te romancieri.
E pamundur të mësohen në shkolla e akademi.

Në fakt, kur thyejmë një rregull, një harmoni, apo thjesht kur krijojmë, çfarë bëjmë? Krijojmë një rregull të ri, një harmoni të re, të përshtatshme për me komunikue me një lexues të ri, sipas nesh.

Tashmë bibliotekat shqiptare janë pasuruar. Nuk kemi më vepra as autorë të ndaluar, nga tanët as nga të huajt, për shkak të rrymave a të shkollave a të ideve. Autorët tanë janë ribotuar, gjithashtu edhe të huajt, modernë a postmodernë, janë botuar në shqip apo kanë hyrë në gjuhët origjinale o të përkthyer në gjuhë të tjera. Këta janë të shumtë. Por këtu fillon sfida natyrale e poetit, apo edhe e shkrimtarit: çfarë dhe si?

Vitet e fundit unë kam sjellë më shumë libra në bibliotekën time, dhe më duket se nuk kam lexuar asgjë të jashtme përveç atyre të bibliotekës sime. Ndoshta ne në shtëpitë tona, nuk kemi gjëra tjera kaq me vlerë, të marra me një çmim modest, nga ana tjetër, me një materje të brishtë, delikate si letra, por që megjithatë ruhen kaq gjatë, dhe na shërbejnë po kaq gjatë në kohë, sa ç'kemi librat.

Poeti lexon shumë poetë, se sa, askush nuk e di, janë pa numër. Shumë prej tyre janë të shquar, kanë bërë vepra të mëdha. Ndër këto vepra, poetët jo pak herë kanë gjetur edhe nxitjen apo temën për poezinë e tyre, ndërsa kanë gjetur veten dhe kohën. Sa poezi janë shkruar për Odisenë apo për Penelopën, në kohë të ndryshme, pasi kanë lexuar Homerin? Po për Danten apo për Beatriçen, pasi kanë lexuar *Komedinë hyjnore*? Po për Hamletin apo për Ofelinë, pasi kanë lexuar Shekspirin? Megjithatë ata që, ndër poetët, një poet i ndjen të afërt, nuk janë të shumtë, janë të paktë, dhe kjo nuk ka lidhje se sa të famshëm janë, se sa çmime kanë fituar. Është diçka tjetër: një fije e hollë i lidh, e dukshme apo e padukshme.

Librat nga brenda janë të mbushur me fjalë, kurse nga jashtë i rrethon qetësia dhe heshtja. Poeti punon në një ambjent librash. (Në njëfarë mënyre, kudo që të jetë, kur poeti punon, kur mendon poetikisht, rreth tij fëshfërijnë fletët e librave.) Aty, mes librave tjerë, ai, poeti ka edhe disa libra të veçantë: librat që vetë ka shkruar në këtë ambjent, duke pirë verën e vetmisë, të qetësisë dhe të heshtjes, larg nga njerëzia.

Dëshira për me lexue letërsi artistike, është një energji jete, një energji e pastër, si të thuash, vullnetmirë, si drita, është më shumë se një dëshirë për dije, dhe nuk ka sak kuptimin e *vullnetit*. Nganjëherë frymëzimit të poetit i kanë dhënë një natyrë hyjnore, dhe këtu feja është distancuar. Por kam shkruar diku tjetër se çdo poet është një zog që ka dalë nga një dëshirë njerëzore: nga dëshira për me lexue poezi. Do qe mirë për ne, që kjo dëshirë me zgjatë. Për disa poetë mefat, edhe vetë begatia e frymëzimit dhe potenca krijuese e tyre, kanë qenë po aq të pavenituna e të gjalla në kohë, sa jeta e tyre. Librat e tyre përçojnë energji edhe sot, tek ne, përçojnë dëshirë për jetën, për të bukrën, teksa janë plot dashuri dhe humanizëm. Aty është vendlindja e vetë poetit. Aty është qenia e tij. Ka një poezi Ndre Mjedja që e ka titulluar *Nji shoqit që kthehet në Shqypni,* që ky njeri që po kthehet pra, është një shqiptar, në fakt, një mik i autorit. Në një nga strofat e saj, poeti ka shkruar:

E ty tuj shtegtue
N'nji dhé qi ndan dedi
Bylbylat o Ndue
Po t'marrin me vedi

Edhe hapja e një libri me poezi, - dhe në vijim leximi: fjalë dhe vargje dhe emocione! – për poetin a po them për çdo lexues – mbase është gjithmonë si një kthim në tokën e vet ku është lindur, në vendin e vet të dashur ku zemra i rreh e plotë dhe mushkritë i mbushen me ajër frymëzimi dhe jete, ndërsa lexon dhe... "bylbylat e marrin me vedi".

Verë, 2021

(Vijon nga faqja 7)

ngjizin ditët tona tirane, me anë të lirisë jo të lirë. Asaj lirie që të vret kur nuk e rrok si duhet thelbin e saj.

Mos guxo të shohësh në sy lirinë në Tiranë, -
Dielli i syrit shuhet, shkërmoqet e zhbëhet.
Ti i barabartë me lirinë? – Mos e beso!
Liria të vret.

(**Në Tiranë ka vetëm tiranë**)

Poeti i zymtuar nga varfërimi i shpirtrave, i etur për një shpirt epik të gjallë, klith tmerrshëm kur gruaja-qytet, ajo Tirana e tij e shtrenjtë nuk është më e tij, por e tiranëve. E sheh vdekjen e saj në sy, lirinë e saj në sy e ka parë të zbehet si limon dhe e vajton qytetin-grua si vajtohet një e vdekur, në gjëmën e një burri thellësisht të humneruar në trup e shpirt prej bjerrjes së saj plotë. Përfytyrimi i Tiranës si një grua jepet në poezitë "Më duhet një Qezar në Tiranë", "Duke u nisur për Zyrih" dhe "Dashuri tiranase". Është ndoshta nga gjetjet më të rralla dhe të pazakonta në poezinë tonë, ku dashuria për një qytet që po vdes nga mungesa e njeriut, perceptohet si zvetënimi i një gruaje dikur të moralshme, tanimë të shndërruar në një lavire. Tirana e tiranëve është për Arapin, herë femër e tëra e tij, me gjinj të fortë epshorë intrigash (Duke u nisur për Zyrih), herë poeti është ajo dorë e shtrirë mbi gjinjtë epshorë provokues të Tiranës (Dashuri tiranase) dhe herë ëndërron për gruan-qytet Tiranë një dashuri të thellë, të pastër si loti, të bukur si dashuria e Çezarit për Kleopatrën. Një nga ata çezarë që kësaj gruaje të pandjeshme dhe intrigante do i mësonte kuptimin e dashurisë së vërtetë. Duke ia ringjallur dashurinë e vdekur për absoluten nga vdekja e dashurisë.

Më duhet një Qezar në Tiranë,
nga ata që kur e mbështetin kokën
në gjoksin muzgor të Kleopatrës,
i bëjnë qiejt të lëvizin, të ulen...

(**Më duhet një Qezar në Tiranë**)

Në lirikën e dashurisë, në aq pak Tiranë, apo kudo tjetër, nga dashuria mundet t'ia behë si rrebesh i shpirtit të pikëlluar, duke e gllabëruar e tkurrur kohën nga padurimi e malli, aq sa brenda saj mund të rrojnë edhe dashuria, edhe vdekja e saj, pikërisht aty, shpirti i dashurisë vdes e rivdes në emër të shenjtërisë së saj, duke mos e braktisur dot kurrë kryqin e vet.[13] Epoka e tërë, e tkurrur në një çast të vetëm, dhe çasti i bymyer në epokë, kanë përherë pranë vdekjen (*kujdes në këmbët tona gurgullon Akeronti*). Prandaj dhe shpirti i dashurisë kryqëzohet e rikryqëzohet, për të luftuar vdekjen në emër të ringjalljes. Duhet të jetojë ai i vluari i dashurisë, që brenda tij të jetojë edhe ajo. Nëse ai do të vdesë, atëherë vdes për së dyti dhe kujtimi i asaj, i cili duket se e ka mjaft shndërrimin ciklik në dhimbje dhe në tragjedi *(Si mund të bëhesh tragjedi/ në kaq pak Tiranë).* Në emër të dashurisë, poeti mund të ngrihet nga varri (në poezinë "U ngrita"), duke e mundur vdekjen (*...për ty unë lashë varrin*) dhe të dashurojë me të tillë fuqi, sa ta ringjallë kujtimin e saj, edhe aty ku vdekja kërcënon tmerrshëm me errësirën e saj të dendur.

Asgjë nuk është e pamundur për ta ringjallur dashurinë. Po edhe sikur poeti të mos mundte, do të vijë përherë, ajo, dashuria, për ta ringjallur poetin me dritën e saj. Është Ajo që i mund vdekjet tokësore me rrezet e saj. Rreze të ardhura nga jeta dhe përtej-jeta. Në poezinë "Kaq herë vdekja" jepet mrekullisht bukur ky lloj procesi i ringjalljes së poetit "të vdekur" nga vetë dashuria. E dashura e dielltë do ta dëgjonte kudo dhe kurdo klithmën e poetit nga pragu i paravdekjes (*Në ethen e paravdekjes/ kjo klithmë e vdekur: ku je?*)[14]. Një strukturë e vdekjes, me paravdekje e përtejvdekje, ku secila prej tyre shndërrohet në vdekje alegorike, për sa kohë asgjësohet nga dielli i dashurisë. Për një poet si Arapi që kapërcen kohën dhe veten për të ringjallur dashurinë, ka përherë një pamjaftueshmëri apo një peng pamjaftueshmërie në lirikat e tij (*Si s'të desha pak më tepër*). Ndodh kjo dukuri, jo vetëm në rastet kur dashuria vjen si rivdekje ciklike, apo elegji e tejmbarsur me mall e tragjedi, por edhe atëherë kur dashuria vjen gëzimplote e dehëse me aromat e saj. Asnjëherë nuk mjafton dhimbja. Arapi kërkon ta ribëjë dhimbjen të re. Asnjëherë nuk mjafton trishtimi. As dashuria nuk mjafton. Përherë duhet gjeneruar ca pak tjetër, pasi kështu gjenerohet shpirti njerëzor. Sepse Arapi ka fund e krye odisesë së tij poetike një nostalgji të paasgjësueshme nga kurrgjë, madje as nga vdekja, për absoluten mrekullore me kufijtë e saj të pakufij. Absoluten si frymë të endur nëpër ujërat e dashurisë, në kuptimin më të gjerë të kësaj fjale.

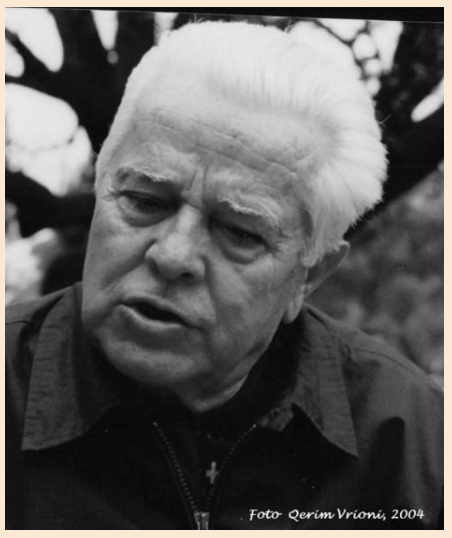

Vlorë, gusht-shtator 2021

13 Ndërkallet gjithashtu në fjalinë e mësipërme dhe poezia minimaliste e Arapit "Shpirti i dashurisë/ nuk e braktis kryqin e vet".
14 Varg i poezisë "Ku je?".

Demir Gjergji

FUNDI I QIELLIT

Në një shpellë gjumi të thellë,
Fillon fundi yt, o qiell!

E SHKRUAR NË QIELL

Një tufë me zogj në qiellin e qetë,
Si shkronjat bashkuar në një alfabet.
Një shtjellë me shpezë, furtunë me flatra,
Me hijen përdhe që rend nëpër baltëra.

Afrohen, largohen, bashkohen me retë,
E fjalë formojnë si pena në fletë...
Dhe fjalët në vargje, dhe vargjet në vjershë,
Ku qielli i verës po vrenjtet për vjeshtë.

Një vjershë në erë, që thuret e shthuret,
Pa rima e ritme, pa strofat, konturet,
Me hijen mbi dhé, që vjen e shkon tutje,
E zhduket në muzgje si lutje, si puthje.

Shkon shtjella e shpezëve andej e këndej,
Motivet e vjershës vallëzojnë në qiej.
Ja buza e nxehtë, ja syri në vaj,
Ja nisja e jetës, ja fundi i saj.

Shtëllunga e zogjve në muzgun e rëndë,
Pa shih, si po klith tani emrin tënd!
Vallëzon emri yt në erë e mbi dhé,
Herë hënën e shfaq, herë baltën e fsheh.

JETË JETIMI

Frut që s'di nga ç'lule doli,
Diell që s'ka si ndodh në natë,
Lumë që kurrë për etjen s'foli.
Muzg që asnjëherë s'pa ag.

Predhë që kurrë s'e ndjeu krismën,
Sy që tjetrin s'e sheh dot,
Plagë që s'mund ta thotë dhimtën,
Bimë që rrënjën fsheh në tokë.

Yll në det i ikur qiellit,
Fjalë që gjuhën ia kanë marrë,
Syth në sqep të harabelit,
Ditë pa datë në kalendar.

Jetë që kund s'e njohu mortin,
Ëndërr që s'e deshi gjumin,
Majë që kurrë s'dëgjoi për honin,
Breg që s'mund ta hedhë lumin.

...

Moti kthen, kallzon për lule,
Pranga, etje, net e krisma...
Ndërsa tjetri sy sheh tutje,
Gjer të vdekja, dheu e dhimta.

Flet pa zë, me dhembje plagësh,
E bën ag një muzg të vonë,
Brigjet i bashkon tej dallgësh.
Rrënjën e rrit bimë të njomë.

Për Atë flet gjak e qumësht,
Nga gji nëne prerë e vrarë,
Që njomi në shesh të luftës
Shpirt e buzë nga etja tharë.

LITURGJI PËR DUART

-Syth poeme, që s'besoj të shkruhet-

Mos më ikni duart e mia, mos më lini
Pa u bërë fole mëngjesi dhe një herë,
Pa këputur dhe një degë jasemini,

T'ia përhap aromën frymë në erë.
Ju nuk patë pranga, armë, as ar.
Ju ka lidhur vetëm përqafimi...
Pa të fundit lutje mbi altar,
Mos më ikni, duart e mia, mos më lini!

Mos iu ndani gjunjëve dhe pakëz,
Ashtit edhe zemrës mos iu fshihni,
Sa ta hedhin hapin përtej dallgës...
Mos më ikni, duart e mia, mos më lini!

Mos më ikni duart e mia, mos më lini
Pa e mbjellë në Eden dhe një pemë,
Mos u bëni flatra fluturimi,
Në një tjetër ëndërr, qiell të rremë...

Shpirtin sa ta shoh, tek flatron pas Saj,
Sytë në terr vetmie mos m'i fikni.
Nismëni si lamtumirë paskëtaj...
Mos më lini, duart e mia, mos më ikni!

MALLI

Malli është mali
Në log të luginës,
Ku shkule një lule
Tinëz
E shkove e mbolle
Përtej psherëtimës!

NINULLA E FUNDIT

Në shtrat me pupla sintetike,
Ti fli i qetë si Krishti beb,
Një kukull-nënë prej fabrike,
Ta thotë ninananën-rep.
Ndërsa jot ëmë pa penel,
Me Fotoshop ta bën një zog,
Se harabeli në zabel
Lëngon e dergjet nëpër smog.
Ti fli dhe ëndërro një lumë,
Se lumin e vërtetë si lot,
E vrau një natë yt atë në gjumë
Dhe s'ke se si ta gjesh më dot.
Kur sytë t'i hapësh, mos shih tutje,
Matanë dritares, jashtë në zheg,
Ku dritë e egër si një lutje,
Të fundit bukurezë po djeg.

TREG I ZI

Afatet e fatet firmosin mandatet,
Rreziqet e ligjet dorëzojnë ofiqet,
Vampirët, martirët hollojnë zinxhirët,
Zotërinjtë me minjtë përpjekin turinjtë.

I varfër kaq afër hesht hiri në vatër!

Përralla të rralla me lodra të gjalla,
Formula dhe vula për helm me pilula,
Folezë pa shpezë sheh ëndrra me vezë,
Reklama në xhama. Dhe fama, e flama!

I varfër kaq afër nxin hiri në vatër,
Përemra dhe emra kërkojnë mbiemra,
Blen bredha e predha me ar e monedha.
E thundra, e lundra me pro e me kundra,
Temjan e savan për ikjet matanë.

I varfër kaq afër qan hiri në vatër!

PSALM

U lodhën ujërat, u plak planeti,
U fal, u fik kandili i detit,
I mbylli gojë e sy profeti,
Epi iu myk në fyt aedit.

Filiz i njomë u ngrys zgërbonjë,
U shkri pa puthur tokën bora,
Dha frymë lumi në buronjë,
Në aritmi ndjell fundin ora.

Dhe loti vdes në sy mëngjesi,
Lëngon në një vajtim lirika,
Në javë të fundit universi,
Nga trupi vet ha galaktika.

Rrëzohen kryqe, hyj, fetishe,
Përmbysen jetë, frone, zota,
Që të më vish e re, siç ishe,
Kur ende s'kishte lindur bota!

HARTA E HËNËS

Harta e Hënës po flet, fatmirësisht!

Aldrin si farë mbjell gjurmën e parë.

Tej e tej miliarda gjurmë:
Mbi rërë, mbi akull, mbi gurë,
Sheshe, aeroporte, rrugë,
Qytete, kabare e burg...

Njeriu i Tokës me torbën plot emra viktimash në sup,
Ringjall shenja, toponime, tempuj, reklama gjithkund!

Troje, prona... 7 akra, 20 ha, gjyqet, testamentet, tapitë,
Miniera e moganitit, helium-3, karburant për satelitë,
Gjah i egër ari mbi meteoritë!

Përpjesëtohet hapi i parë njëmijëfish;
Shkel e shkul, shtyp e prish!

Harpa e hënës po hesht, fatkeqësisht!

THRILLER '21

Ditënatë e ngrirë në minus gradë,
Me ujëra, zëra, shpirt e dritë,
Lëngatën vdekja në paradë.
Për nanoluftë e gatit!

Dhe klith kjo jetë nën helmetë,
Me ankth pret gjëmën që vjen pas!
Ka kohë që veten sheh skelet
Një buzagaz nën kundragaz.

Ti kujën vë nga Erë e Evës:
"Ç'u bë me tonën dashuri?!"
Ndërkohë in vitro epshi i shkencës,
Ngjiz njerëz nanoperëndi!

DRI NË DET

Shkulm e sulm, e lot i qetë,
Sosur e pa sosur dot,
Gjysmi Dri e gjysmi det
Gjysma jetë e gjysma mort.

Gjer këtu e solli shtrati,
Krejt pa dashur e pa ditur.
Grykash rrymën ia shtyn fati,
Tutje botës për të ikur.

Ndërsa rrjedhën ia ndal dallga,
Drita rrezen siç e ndal,
Udhë lundrimi e shtron varka
Ish ujëvarën lart në mal.

Shtrirë i lirë, pa shtrat e brigje,
Ëndrra sheh me bjeshkë e borë.
Harqe urash, lugje, shtigje,
Ngrihen dallgë nën meteorë.

Shkulm e sulm, e valë, e shkumë,
Kaltërsi e hon i zi...
Gjysmëdet e gjysmëlumë,
Endet nëpër Gjithësi.

Pyetësori "Librat e jetës sime"

ADIL OLLURI

Libri që mendoj se është më i nënvlerësuar?

Poezitë e Rudian Zekthit dhe romani "Pëllumbat i vrasin natën" i Virion Graçit

Libri që po lexoj ndërkohë

Libri me poezi "Thasë" i Blerina Rogovës më ka bërë zap, më mori peng për dy ditë më radhë dhe më bëri për vete. Është një vepër poetike që e nderon letërsinë e sotme shqipe dhe do t'ia sugjeroja secilit lexues të "ExLibrisit." Libra të tillë letrarë nuk botohen shpesh në Prishtinë. Para se ta lexoja poezinë e Blerinës, u kënaqa së lexuari edhe përmbledhjen me tregime "Mbretëria e ëndrrave" të Ndue Ukajt, romanin "Mirë se vini, zoti ambasador!" të prozatorit Ardian Haxhaj, romanin "Katalogu i njollave" të krijuesit Avni Alija, si dhe romanin triller "Gjithçka që ke" të Enkelejd Lamajt". Janë katër rrëfime artistike të shkruara në mënyra të ndryshme, por shumë të vlershëm për t'u lexuar dhe diskutuar nga lexuesit dhe dashamirësit e librit shqip.

Libri që më ka ndryshuar jetën

Nuk është një, janë tri vepra, të cilët me kënaqësi do t'i përmend në intervistën për gazetën e dashamirësve të librit. Me ta filluar shkollimin e mesëm (që ta dini unë kisha filluar shkollimin në shkollën e mesme profesionale të mjekësisë, pra kisha synime që të bëhesha mjek), që në javët e para, mësimdhënësi i gjuhës dhe letërsisë shqipe, Rrahim Sadiku, ma dhuroi librin e tij me poezi, të cilin sapo e kishte botuar. Libri kishte titullin "Kujt t'i flas." Ishte libri i parë që më dhurohej drejtpërdrejtë nga dora e autorit dhe një gjë e tillë ndikoi shumë tek unë. "Kujt t'i flas" mund të mos jetë vepër e rëndësishme e poezisë së sotme shqipe dhe krijuesi i saj krejtësisht i panjohur, por ishte vepra e parë që më tundoi për të lexuar sa më shumë poezi. Fillova të lexoj poezi më shumë e më me qejf se sa librat shkollorë.

Ndërkaq, takimin me prozën e mirëfilltë artistike e kisha në vitin e dytë të shkollimit të mesëm dhe atë me *mesitninë* (ndërmjetësimin) e profesorit tashmë të ndjerë, të mrekullueshmit Fahri Hysaj. Ai m'i pat dhuruar dy romane, "Qytetin e fundit" të Petro Markos dhe "Kronikë në gur" të Ismail Kadaresë. Leximi i tyre ma shfaqi para vetes tashmë jo vetëm një dritare, por një derë në të cilën doja të hyja me gjithë dëshirë e kureshtje. Tashmë tundimi im për t'u marrë me letërsi po merrte formë. Doja të bëhesha shkrimtar dhe nuk e shihja më veten si mjek. Profesor Hysaj më dhuroi edhe shumë romane të vlershme të letërsisë shqipe dhe asaj botërore, por tronditjet estetike dhe tundimin e madh tashmë e kisha kaluar me dy romanet e sipërpërmendura. Me romanet e tjera që m'i dhuronte mrekullohesha edhe më shumë, shijoja dhe mësoja edhe më shumë nga oqeani i pafundmë i artit letrar. Tashmë isha zhytur në këtë oqean dhe çdo ditë e çdoherë zhytesha thellë e më thellë. Ndoshta edhe synimi im për të shkruar më shumë për motive të veçanta të luftës së fundit në Kosovë rrjedh nga një refleksion i nënvetëdijshëm i tronditjeve të hatashme estetike që m'i kanë shkaktuar këto dy vepra.

Libri që do të doja të kisha lexuar

Gjyshi im, ndjesë pastë, gjithnjë më fliste për një kopje të "Lahutës së Malësisë" së Gjergj Fishtës, të cilën e kishte blerë në Prizren gjatë kohës sa ishte nxënës mejtepi në vitet 1943/45. Këtë kopje ia kishte dhuruar një miku të tij që jetonte në Prishtinë, por që ky i fundit kishte harruar t'ia kthente. Gjyshi më thoshte se ia kishte dhuruar fshehtas para viteve të 60-ta të shekullit XX, kur në Kosovë mbretëronte mizoria rankoviqiane. Para disa viteve e kam takuar në Prishtinë këtë mikun e gjyshit, tashmë mbi tetëdhjetat, i cili duke e fshehur librin nga komunistët serbë dhe kosovarë të kohës, nuk e dinte se ku i kishte mbetur. Doja ta lexoja "Lahutën..." e blerë nga gjyshi. I kam lexuar botimet e reja të kësaj vepre madhore të kulturës sonë, por gjithnjë kisha një peng, një vullnet të papërmbushur, një amanet të pakryer ndaj gjyshit. Gjyshi im ishte imam, por me mendje të hapur ndaj të tjerëve, ndryshe nga imamët e sotëm që bëjnë thirrje për t'iu shmangur përafrimit të çfarëdoqofshëm të besimtarëve të fesë sonë me të tjerët që nuk besojnë si ne. Gjyshi im, përpos literaturës fetare, lexonte shumë edhe literaturë historiografike. Ai nuk lexonte letërsi artistike, por "Lahutën..." e Fishtës e kishte lexuar dhe e çmonte si një vepër të një atdhetari dhe të një personaliteti të rëndësishëm historik shqiptar, gjë që nuk ngjet shpesh me imamët e sotëm shqiptarë.

Libri që pati ndikimin më të madh në shkrimet e mia

Romani "Emri i trëndafilit" i Umberto Ekos më nxiti që të mësoj më shumë rreth ligjësive të artit letrar dhe mënyrave të rrëfimit artistik. Ishte pikërisht ky roman që më nxiti që përpos letërsisë artistike, t'i lexoj shumë edhe teoritë letrare dhe veprat monografike që flisnin për *yrnekët* e shkrimit të bukur. Më pëlqeu dhe më intrigoi shumë ky roman, andaj për ta kuptuar më mirë e më thellë, hyra në botën e teorive letrare, duke i lexuar teoricienë dhe dijetarë të mëdhenj, që dorën në zemër janë mësuesit e njëmendtë të atyre që duan ta studiojnë mirëfilli letërsinë. Pra, "Emri i trëndafilit" më nxiti që të marrë edhe rrugën e studiuesit të letërsisë dhe pati ndikim në formësimin tim në këtë fushë.

Libri që më ndryshoi mendjen

Kisha një bindje të gabuar se shekulli i ri, i 21-ti, nuk do të prodhonte më romane të mëdha që kanë dashurinë në qendër të rrëfimit të tyre. Pra, mendoja gabueshëm se një rrëfim dashurie nuk prodhon më romane e romancierë të mëdhenj. Leximi i romanit "Muzeu i pafajësisë" të Orhan Pamukut ma ndryshoj tërësisht mendjen dhe e pranova në vete se kisha paragjykuar padrejtësisht. Është një roman i madh që të rrëmben, të fut thellë në kthinat e tij rrëfimore dhe të lë gojëhapur me mjeshtërinë dhe gjeturinë artistike.

Libri i fundit që më bëri të qaj

Për të qarë nuk mund të them, por më ka ndodhur që gjatë leximit të kem njëlloj ndjesie të veçantë për fatin e keq të disa personazheve. Kur e kam lexuar "Komedinë hyjnore" të Dante Aligherit më dukej sikur e ndjeja dhimbjen e Kont Ugolinit për familjarët e tij, pastaj për fatin e Esmeraldës te "Katedralja e Parisit" të Viktor Hygos e shumë personazhe të tjera e të veçanta, të cilave autori i veprës, krijuesi i tyre, ua ka qëndisur fatin e lig. Është e vërtetë që personazhet janë karaktere të trilluara, të imagjinuara nga krijuesi, megjithatë kur vuajtja e tyre na duket e mirëqenë dhe e besueshme, ne si lexues nuk mund të kalojmë pandjeshëm pranë tyre.

Libri i fundit që më bëri të qesh

Kam qeshur shumë herë me veprimet dhe fjalët e Cute Babuljes në romanin e "Arka e djallit" të Dritëro Agollit. Është njëri nga personazhet më të veçanta të letërsisë sonë.

Libri që më vjen turp që s'e kam lexuar ende

Romanin "Vilet e zemërimit" të Xhon Stajnbekut e kam blerë para pesëmbëdhjetë viteve dhe ende nuk e kam lexuar. Librat që i blej ose m'i dhurojnë i lexoj brenda pak ditëve, më së shumti javëve, por nuk e di as vetë se si e kam lënë anash këtë roman mjaft të vlerësuar nga kritika amerikane e botërore.

Nuk arrij as vetë ta kuptoj qartë psenë e shmangies nga leximi i këtij romani, kur kam gjetur kohë të mjaftueshme për shumë e shumë vepra që nuk janë lavdëruar e vlerësuar sa ky roman i Stajnbekut. Gjithnjë më dilte ndonjë vepër a ndonjë punë përpara dhe ia zinte kohën këtij romani. Kështu që, sa herë e shoh në rafte këtë roman, fajshëm e uli kokën dhe nga turpi i shmang sytë nga ballina e tij.

Librat që kam dhuruar

Kam dhuruar shumë libra, qoftë si huazime të përkohshme, qoftë si dhurata të përhershme. Tash së voni ia kam dhuruar një miku romanin "Pëllumbat i vrasin natën" të shkrimtarit tonë të veçantë, Virion Graçi. Pak më parë ia kam dhuruar një miku tjetër librin me tregime "Kur këndonin gjelat e tretë" të Agron Tufës. Të dy këto vepra i kam dhuruar në huazim dhe pres të m'i kthejnë pasi ta lexojnë këtë intervistë në "ExLibris." Ndërsa, si dhuratë të përhershme kam dhuruar mjaft vepra, por si më të veçantat i kujtoj përmbledhjen me poezi "Tabuti sarajevas" të Abdullah Sidranit dhe "Mesnevinë" e Rumiut. Por, më së shumti kam dhuruar libra të mi. Më dhimbsen shumë kopje të dhuruara nga botimi i parë i romanit tim "Bartësi i shpirtrave të përzënë" (2015, Prishtinë), sepse një numër jo i vogël i marrësve të kësaj dhurate nuk janë bërë të gjallë për të më treguar në e kanë lexuar apo jo romanin. Para gjashtë viteve isha pak më i ri se sa sot dhe kisha njëlloj entuziazmi që sot nuk e kam. Doja që libri im të ishte në duart e atyre që i vlerësoja, gjë që është gabim, madje i pafalshëm. Libri duhet të jetë në duart e atyre që duan ta kenë atë, jo në duart e atyre që parapëlqehen nga autori. Shkrimtari nuk mundet dhe nuk ka të drejtë ta përzgjedhë lexuesin, sepse ky i fundit është ai që e përzgjedh atë dhe librin e tij. Kjo kulturë e dhurimit të librave autorialë që është e stërpranishme në Prishtinë, në Tiranë më pak, është duke i dëmtuar shumë krijuesit dhe shtëpitë botuese në kryeqendrën kosovare. E them këtë me plot bindje, sepse vetë kam hasur lexues që janë të bindur se librin e një krijuesi kosovar nuk kanë nevojë ta blejnë në librari, sepse ai do t'ua dhurojë vetë në ndonjë ditë kur do të takohen, qoftë spontanisht, qoftë me planifikim.

Libri me të cilin dua të mbahem mend

Si krijues, natyrisht se dua të mbahem mend me romanin tim "Bartësi i shpirtrave të përzënë", të botuar nga shtëpia e mirënjohur botuese "Onufri", 2020.

Libri që me bën të ndihem mirë

Përmbledhja me tregime "Shumë rrugë dhe një rënie" më bën të ndihem mirë, sa herë që flitet për të dhe sa herë që ndonjë prej tregimeve të tij publikohet dhe ripublikohet në revista, gazeta letrare dhe medie online. Është libri im i parë artistik (2013, Prishtinë) dhe pritja e mirë që iu bë atij më nxiti që ta vazhdoj edhe më më shumë vullnet e dashamirësi rrugën e nisur të një prozatori.

Libri që mendoj se është më i nënvlerësuar

Nuk do të thosha që janë nënvlerësuar, por në letërsinë shqipe, sidomos atë të botuar pas vitit 1990, ka shumë vepra që nuk janë vlerësuar sa duhet e si duhet. Ta zëmë, poezitë e bukura e të thella të Rudian Zekthit nuk duken në horizont, që do të duhej të ishte e kundërta. Romani "Pëllumbat i vrasin natën" të Virion Graçit, që është një kryevepër rrëfimtare e letërsisë së tashme shqipe, nuk e ka marrë ende vlerësimin dhe vëmendjen e merituar. Nuk dua të vazhdoj më tutje, sepse do të na dilte një listë e gjatë e veprave të mirëfillta të krijuesve të sotëm shqiptarë, që nuk e kanë marrë ende vlerësimin e duhur dhe të merituar.

Jeffrey Archer

PERCEPTIM I TJETËRSUAR

Përktheu nga origjinali: Aristidh Shqevi

Një burrë nga Cape Town udhëton çdo ditë drejt një komune që banohet nga afrikanë të zinj. Ajo quhet Crossroads. Mëngjeseve, ai jep mësim anglisht në shkollat lokale, ndërsa pasditeve, në varësi të sezonit, shndërrohet në trajner regbie ose kriketi; mbrëmjeve, e sheh rrugëve të komunës tek përpiqet t'i bindë të rinjtë të mos krijojnë banda, të mos kryejnë krime, si edhe të heqin dorë nga droga. Ai njihet me emrin i Tjetërsuari i Crossroads.

Askush nuk ka lindur me paragjykime në thellësi të shpirtit, ndonëse ka nga ata që njihen me to në një moshë të vogël. Në rastin e Stoffel van den Berg, kjo ishte më se e vërtetë. Stoffel kishte lindur në Cape Town, por asnjëherë në jetën e tij nuk kishte udhëtuar jashtë shtetit. Paraardhësit e tij kishin emigruar nga Hollanda në shekullin e tetëmbëdhjetë, ndërsa vetë Stoffel ishte rritur i rrethuar nga shërbëtorë të zinj, të cilët ishin gjithnjë në dispozicionin e tij për t'ia plotësuar edhe tekat më të vogla.

Nëse djemtë – askush prej tyre nuk ishte hijeshuar me një emër, pavarësisht nga mosha që kishin – nuk i zbatonin urdhrat e Stoffel, ata i shqepnin së rrahuri ose thjesht i linin pa ngrënë. Nëse punën e kryenin më së miri, askush nuk i falënderonte dhe nuk i lëvdonte. E pse duhej dikush ta merrte mundimin për të falënderuar dikë që kishte ardhur në jetë vetëm për të shërbyer?

Kur Stoffel hyri në klasën e parë fillore, ky paragjykim mendjelehtë iu përforcua edhe më shumë, ngaqë klasat e mbushura me nxënës të bardhë kishin vetëm mësues të bardhë. Të vetmit të zinj që ai hasi në shkollë ishin pastruesit e WC-ve, të cilat, ata nuk lejoheshin t'i përdornin.

Stoffel ishte nxënës i nivelit mbi mesatar, por i shkëlqyer në matematikë, dhe i një kategorie të veçantë në fushën e sportit.

Në vitin e fundit të shkollës, djali boer me flokë të verdhë dhe 1m e 88cm i gjatë, luante regbi në rolin e organizatorit për skuadrën e XV-të gjatë dimrit, dhe si shkelmues i topit nga qendra për skuadrën e XI-të, të parën, gjatë sezonit të verës. Flitej shumë se ai do të luante regbi ose kriket për skuadrën Springboks, madje përpara se ai ta bënte kërkesën për në universitet, shumë kërkues talentesh që punonin për skuadrat sportive të kolegjeve, erdhën në shkollën e Stoffel për t'i ofruar atij bursa studimi; sipas këshillës së drejtorit të shkollës, dhe i mbështetur nga babai, ai e nisi jetën studentore në Stellenbosch.

Përparimi i pandalshëm i Stoffel e pati zanafillën në momentin kur ai mbërriti në mjediset universitare. Në vitin e parë e caktuan në rolin e lojtarit të goditjes së topit nga qendra, meqë lojtari i rregullt i skuadrës universitare ishte dëmtuar. Ai luajti si lojtar bazë në të gjitha ndeshjet e tjera deri në fund të sezonit. Brenda dy viteve, u emërua kapiteni i një skuadre që nuk e kishte njohur shijen e humbjes, madje në ndeshjen e zhvilluar ndërmjet Western Province dhe Natal, arriti të shënojë njëqind pikë.

Pas përfundimit të studimeve në universitet, Stoffel u punësua pranë Barclay Bank në degën e marrëdhënieve publike, ndonëse gjatë intervistës atij iu bë e qartë se përparësia e tij ishte fitimi i kupës së Kampionatit të Bankave në kriket.

Pa kaluar vetëm disa javë nga dita e punësimit në bankë, drejtuesit e ekipit Springbok e informuan me anën e një letre se kishte shumë mundësi që ai të luante kriket për ekipin kombëtar të Afrikës së Jugut në turneun e ardhshëm që do të organizonte Anglia. Drejtuesit e bankës, tepër të kënaqur, e njoftuan se ai mund të merrte leje nga puna për aq kohë sa kishte nevojë të përgatitej për ndeshjen me ekipin përfaqësuesen. Ai ëndërronte të shënonte njëqind pikë në Newlands, dhe ndoshta një ditë, pse jo, edhe në stadiumin Lord's Cricket Ground. Ai i ndoqi me interes ndeshjet e Turneut Ashes që po zhvillohej në Angli. Për lojtarë të tillë si Underwood dhe Snow ai vetëm sa kishte lexuar, por fama që ata gëzonin nuk e shqetësonte aspak. Qëllimi i tij ishte që topin e goditur nga kundërshtari ta flakte sa më larg që të ishte e mundur, në skutat më të largëta.

Gazetat jug-afrikane e ndoqën Turneu Ashes me një interes të veçantë, sepse ato mëtonin që t'i informonin lexuesit për pikat e forta dhe të dobëta të skuadrave kundërshtare me të cilat do të ndesheshin brenda pak javëve. Më pas, fare papritur, artikujt kaluan nga faqet e pasme të gazetave në faqet e para, pikërisht në çastin kur ekipi anglez thirri në kombëtare lojtarin e talentuar, Basil D'Oliveira, i cili luante për skuadrën Worcester. Zoti D'Oliveira, siç e quante dhe shtypi jug-afrikan, u bë pjesë e faqeve të para të gazetave ngaqë jug-afrikanët i referoheshin atij me emrin 'I Ziu i Kepit.' Kjo vinte nga fakti se atij nuk i ishte lejuar kurrë që të luante kriket të nivelit të lartë në vendlindjen e tij, Afrikën e Jugut; ishte kjo arsyeja që ai kishte emigruar në Angli.

Shtypi në të dy vendet filloi të spekullojë në lidhje me qëndrimin që do të mbante qeveria e Afrikës së Jugut në rast se D'Oliveira do të seleksionohej, nga drejtuesit e MCC-së në Angli, për skuadrën që do ta zhvillonte turneun në Afrikën e Jugut.

'Nëse anglezët do të ishin aq të shkalluar sa ta seleksiononin me ekipin kombëtar,' i tha Stoffel kolegëve të tij në bankë, 'turneu do të anulohej.' Në fund të fundit, askush nuk mund të shpresonte që ai të luante kundër një të ziu.

Shpresa më e madhe që ushqenin afrikano-jugorët ishte që Zoti D'Oliveira të dështonte në Testin e fundit në stadiumin Oval, dhe për këtë arsye të mos thirrej për ndeshjet në kuadrin e turneut të ardhshëm, gjë që do t'i jepte zgjidhje problemit.

D'Oliveira dha kontributin e tij në raundin e parë duke shënuar njëmbëdhjetë pikë me po aq vrapime të realizuara, por duke mos pritur asnjë nga topat e goditur nga australianët. Në raundin e dytë, në rolin e protagonistit, ai i dhuroi fitoren skuadrës së tij me 158 pikë të shënuara jo rastësisht, duke barazuar kështu rezultatin e përgjithshëm. Pavarësisht nga ky rezultat ai nuk u thërrit në skuadrën jug-afrikane që do të merrte pjesë në turne, gjë që shkaktoi edhe debatin e radhës. Kur një lojtar tjetër i kombëtares u detyrua të largohej për shkak të një dëmtimi, ai u thërrit në vend të tij si zëvendësues.

Qeveria e Afrikës së Jugut e bëri menjëherë të qartë qëndrimin e saj: të mirëpritur në vendin e tyre ishin vetëm lojtarët e bardhë. Gjatë javëve që vijuan pati shkëmbime të forta diplomatike midis të dy vendeve, por meqenëse MCC në Angli nuk pranonte që D'Oliveira të largohej nga skuadra e cila do të merrte pjesë në turne, takimi duhej anuluar. Vetëm në vitin 1994, kur Nelson Mandela u zgjodh President, një skuadre zyrtare angleze iu dha mundësia për ta vizituar Afrikën e Jugut.

Vendimi i MCC ia tendosi nervat Stoffel, dhe ndonëse ai luajti rregullisht për Western Privince duke bërë të mundur që Kupën Inter-Bank ta rifitonte Banka Barclay, ai nuk ishte i sigurt nëse do të luante për ndeshjet Test apo jo.

Sidoqoftë, pavarësisht nga zhgënjimi që kishte pësuar, Stoffel-i nuk pati as më të voglin dyshim se qeveria kishte marrë vendimin e duhur. Në fund të fundit, përse duhej që anglezët, me fantazinë dhe diktatin e tyre, ta përcaktonin se kujt i lejohej ta vizitonte Afrikën e Jugut?

Teksa po luante njëherë kundër skuadrës Transvaal, ai u takua me Inga-n. Ajo, jo vetëm që ishte krijesa më e bukur që sytë e tij kishin parë ndonjëherë, por ishte gjithashtu dakord me pikëpamjet e tij të patundura mbi superioritetin e racë së bardhë. Një vit më vonë, ata u martuan.

Kur vende të ndryshme filluan t'i vinin sanksione Afrikës së Jugut, Stoffel vazhdoi ta mbështeste qeverinë, duke deklaruar se politikanët dekadentë perëndimorë ishin shndërruar të gjithë në ngordhalaq të mefshtë liberalë. Ai i pyeste vizitorët e huaj në Cape Town se çfarë i pengonte politikanët perëndimorë që të vinin në Afrikën e Jugut për të parë gjithçka me sytë e tyre. Në këtë mënyrë ata do ta vërtetonin se ai nuk i rrihte kurrë shërbëtorët e tij, se të zinjtë merrnin një rrogë të mirë, ashti siç e këshillonte dhe qeveria. Ç'donin më tepër? Në të vërtetë, ai nuk arrinte ta kuptonte se si ishte e mundur që qeveria nuk e dënonte Mandela dhe lakenjtë e tij terroristë me varje për tradhti.

Kur babai shprehte kësisoj pikëpamjesh, Piet dhe Marike pohonin me kokë. Herë më herë, gjatë vaktit të mëngjesit, ai shprehej përpara tyre se ishte e pamundur që t'i trajtoje si të barabartë njerëzit, të cilët vetëm para pak kohësh kishin zbritur nga pemët. Në fund të fundit, Zoti nuk i kishte bërë kështu planet e tij.

Stoffel pushoi së luajturi kriket pa i mbushur të dyzetat; atij iu dha posti i drejtuesit të seksionit të bankës për marrëdhëniet me publikun, dhe gjithashtu u ftua që të merrte pjesë në bordin drejtues të saj. E gjithë familja u shpërngul në një shtëpi të madhe me pamje nga Atlantiku disa milje në jug të qytetit.

Ndërkohë që pjesa tjetër e rruzullit vazhdonte t'i vinte në zbatim sanksionet, Stoffel-i bindej gjithnjë e më shumë se Afrika e Jugut ishte i vetmi vend në botë ku punët shkonin më së miri. Ai i shprehte rregullisht pikëpamjet e tij si në mjedise publike, ashtu edhe në ato private.

'Duhet të bëhesh deputet,' i sugjeroi një mik. 'Vendi ka nevojë për njerëz që besojnë në mënyrën tonë të jetesës, dhe që janë të vendosur për të mos i lëshuar asnjë fije peri një tufe injorantësh të huaj, pjesa më e madhe e të cilëve as që ka shkelur këmbë këtu.'

Në fillim, Stoffel nuk i mori seriozisht këto sugjerime, por më vonë, Kryetari i Partisë Kombëtare mori avionin për në Cape Town me pikësynimin e vetëm që të takohej me të.

'Komiteti Politik shpreson që ju të dilni si kandidat në zgjedhjet e ardhshme të përgjithshme,' i tha ai Stoffel-it.

Stoffel premtoi se do ta merrte në shqyrtim idenë e hedhur, por vendimin përfundimtar do ta merrte vetëm pasi të kishte folur me të shoqen dhe kolegët anëtarë të bordit drejtues të bankës. Për çudinë e tij, të gjithë e nxitën që ta pranonte ofertën. 'Mbi të gjitha, ti je një figurë që të njeh i gjithë kombi, i dashur për shumicën, dhe me një qëndrim të palëkundur ndaj aparteidit, të cilin askush nuk mund ta vë në dyshim.' Pas një jave, Stoffel i telefonoi Kryetarit të Partisë Kombëtare për t'i thënë se e kishte për nder të dilte si kandidat.

Kur e zgjodhën që të luftonte për postin e deputetit, fjalimin e tij përpara komisionit të pranimit e mbylli me fjalët, 'Do të largohem një ditë nga kjo jetë, i vetëdijshëm se aparteidi duhet të jetë i drejtë si për të bardhët, ashtu edhe për të

zinjtë.' Fjalimi i tij u prit me duartrokitje të stuhishme.

Por gjithçka ndryshoi më 18 gusht 1989.

Atë mbrëmje, meqë kishte planifikuar të drejtonte një mbledhje në bashki, ai u largua nga banka disa minuta më përpara se zakonisht. Vetëm pak javë kishin mbetur deri në ditën e zgjedhjeve, ndërkohë që sondazhet tregonin me siguri se ai do të dilte deputet për zonën elektorale të Noordhoek.

Në momentin që doli nga ashensori, ai u takua rastësisht me Martinus de Jong, shefin e përgjithshëm të bankës. 'Edhe sot, gjysmë dite punë Stoffel?' pyeti ai me një ngërdheshje në fytyrë.

'Jo, aspak. Kam mbledhje në zonën elektorale, Martinus.'

'Në rregull, plako,' u përgjigj De Jong.

'Dhe sqaroji mirë se, këtë radhë, askush prej tyre nuk mund ta shpërdorojë votën, domethënë, nëse nuk duan që ky vend të katandiset në atë pikë që ta qeverisin të zinjtë. Meqë ra fjala,' shtoi ai, bursat shtesë për të zinjtë në universitet nuk na duhen fare. Po të lejonim një grup studentësh në Angli të na diktonin politikën e bankës, vendet e punës do t'i humbnin, në një kohë që të zinjtë do të përpiqeshin të na i merrnin.'

'E drejtë, informacionin që erdhi nga Londra e lexova. Ata po sillen si një tufë strucësh. Më duhet të nxitoj, Martinus, përndryshe do të vonohem për mbledhjen.'

'Patjetër, më fal që të vonova, plako.'

Stoffel kontrolloi orën e dorës dhe nxitoi përgjatë rrugës së pjerrët deri te vendi i parkimit. Kur e kapi trafiku në rrugën Rhodes, u pa qartë se ishte e pamundur që t'i shpëtonte eksodit të madh të njerëzve që po linin pas qytetin për fundjavën.

Me t'u larguar nga periferitë e qytetit, duke udhëtuar me marshin më të lartë, ai kapi shpejtësinë maksimale. Ishte 15 milje larg nga Noordhoek, në një terren kodrinor dhe me kthesa. Ngaqë njihte çdo centimetër të rrugës, zakonisht i duhej një gjysmë ore për ta përshkuar distancën e për ta parkuar makinën përpara derës së shtëpisë. Ai i hodhi një sy orës së kruskotit të makinës. Me pak fat, do të mbërrinte në orën e duhur për të bërë një dush, të ndërrohej dhe të nisej pa vonesë për në mbledhje.

Në momentin që e ktheu makinën në drejtim të jugut në rrugën që të çonte drejt kodrave, Stoffel shkeli fuqishëm pedalin e gazit, dhe herë duke e mbajtur shkelur atë, herë duke e lëshuar, parakaloi automjete dhe vetura, shoferët e të cilëve nuk e njihnin rrugën aq mirë sa e njihte ai. Stoffel rrulli vetullat kur parakaloi me shpejtësi një shofer të zi, i cili me shumë vështirësi po i ngjitej kodrës me mikrobusin e tij rrangallë, i cili nuk duhej lejuar të qarkullonte në rrugë.

Një veturë u shfaq në kthesën e radhës kur ai ishte rreth njëqind metra larg saj. Vendimi duhej marrë në çast. Të zgjidhte padalin e frenës apo të gazit? Ai shtypi pedalin gaz në dërrasë me mendimin se, pa dyshim, shoferi tjetër do të frenonte. Me lehtësi ai filloi parakalimin e kamionit, dhe në momentin që pothuajse e kishte përfunduar manovrën, teksa u zhvendos përpara tij, nuk arriti që t'i shmangej kontaktit me parafangon e makinës që po vinte drejtimin e kundërt. Për një çast ai pa sytë e tmerruar të shoferit tjetër, që frenoi me forcë, por që terreni i pjerrët nuk mund t'i vinte në ndihmë kurrsesi. Vetura e Stoffel u përplas me forcë në barrierën mbrojtëse në anë të rrugës, dhe përfundimisht u ndal në mes një grumbull pemësh.

Ishte kjo e vetmja gjë që mbante mend, kur erdhi në vete, pas pesë javësh.

Stoffel ngriti sytë lart, dhe dalloi Inga-n që qëndronte pranë shtratit të tij. Me ta konstatuar se ai i kishte hapur sytë, ajo e kapi nga dora, dhe me nxitim doli nga dhoma për ta njoftuar mjekun.

Kur sytë i hapi për herë të dytë, pranë shtratit të tij qëndronte si Inga, ashtu edhe mjeku; u desh të kalonte një javë përpara se kirurgut t'i jepej mundësia për ta sqaruar se çfarë kishte ndodhur pas aksidentit.

Stoffel, duke dëgjuar në heshtje, i tmerruar, mësoi se shoferi tjetër e kishte humbur jetën pak çaste mbas mbërritjes në spital, si rezultat i dëmtimeve që kishte pësuar në kokë.

'Je me fat që jeton,' ishin të vetmet fjalë që dolën nga goja e Inga.

'Pa dyshim që kështu është,' tha kirurgu,' sepse sapo shoferi tjetër humbi jetën, zemra jote pushoi së rrahuri. Ishte thjesht fati yt që një dhurues i përshtatshëm u ndodh në sallën e operacionit këtu pranë.'

'Shoferi i veturës?' pyeti Stoffel.

Kirurgu pohoi me kokë.

'Por...a nuk ishte i zi ai?' pyeti Stoffel me mosbesim.

'Po, i zi ishte,' e siguroi kirurgu. "Madje, mund të çuditesh, Zoti van den Berg, se trupi yt nuk arrin ta kuptojë këtë. Thjesht tregohu mirënjohës që gruaja e tij dha pëlqimin e saj për transplantin. Në mos gaboj" – ai u ndal për një çast - "ajo tha, 'Nuk ka kuptim që ta humbin jetën që të dy.' Falë saj, ne mundëm ta shpëtojmë jetën, Zoti van den Berg." Ai ngurroi, rrudhi buzët dhe tha me qetësi, "Më vjen keq t'ju njoftoj se dëmtimet e brendshme ishin aq të rënda, sa që pavarësisht nga suksesi i transplantit të zemrës, prognoza juaj nuk është aspak e mirë."

Stoffel qëndroi në heshtje për njëfarë kohe, por në fund pyeti, 'Sa kohë më mbetet për të jetuar?"

"Tri vite, mundet edhe katër," u përgjigj kirurgu. "Ama, vetëm nëse e merr shtruar."

Stoffel kapiti sytë dhe ra në një gjumë të thellë.

Pas gjashtë javësh doli nga spitali; Inga këmbënguli që ai të pushonte mirë për një periudhë të gjatë. Shumë miq i shkuan për vizitë në shtëpi, përfshirë Martinus de Jong, i cili e siguroi se puna e priste në bankë menjëherë sapo të ishte kuruar plotësisht.

'Nuk do të kthehem në bankë,' tha Stoffel me qetësi. 'Brenda disa ditëve do ta jap dorëheqjen.'

"Përse?" pyeti de Jong. "Unë të siguroj... "

Stoffel e përshëndeti me dorë. 'Je shumë i mirë, Martinus, por kam plane të tjera.'

Në momentin që mjeku i tha se ai ishte i lirë të dilte nga spitali, Stoffel i kërkoi Inga që ta çonte me makinë deri në Crossroads, në mënyrë që ai t'i bënte një vizitë bashkëshortes së personit, të cilit i kishte marrë jetën.

Çifti shtatlartë dhe me flokë të verdhë përshkoi në këmbë rrugën përmes kasolleve të Crossroads, të ndjekur nga shikime të vrertë dhe sy të përulur. Kur mbërritën te baraka ku banonte bashkëshortja e shoferit, ata u ndalën përpara saj.

Stoffel do të kishte trokitur në derë sikur të kishte pasur një të tillë. Duke zhbiruar me sy zbrazëtinë dhe errësirën, ai vuri re një grua të re me një foshnjë në krahë që qëndronte e strukur si zogu në ferrë në skutën e largët të barakës.

"Jam Stoffel van den Berg," tha ai. 'Kam ardhur për t'ju thënë se më vjen shumë keq që u bëra shkak që yt shoq ta humbte jetën.'

"Faleminderit, zotëri," u përgjigj ajo. 'Nuk kishte përse të vinit për vizitë."

Meqenëse nuk kishte gjëkundi se ku të ulej, Stoffel përkuli trupin dhe u ul këmbëkryq përtokë.

"Doja gjithashtu t'ju falënderoja që më dhatë mundësinë të jetoj."

"Faleminderit, zotëri."

"Çfarë mund të bëj për ju?" Ai heshti. "Mos ndoshta do të dëshironit që bashkë me foshnjën tuaj të vinit e të jetonit me ne?"

"Jo, faleminderit, zotëri."

"Por, çfarë mund të bëj për ju?"

"Asgjë, faleminderit, zotëri."

Stoffel u ngrit në këmbë me vetëdijen se prania e tij po e shqetësonte gruan. Bashkë me Inga ata përshkuan në këmbë qytetin e barakave, pa folur, në heshtje të plotë, derisa mbërritën te makina.

"Paskam qenë i verbër," tha ai ndërkohë që Inga drejtonte makinën drejt shtëpisë.

"Jo vetëm ti," pohoi e shoqja me sytë të mbushur me lot. "Por, ç'mund të bëjmë vallë?"

"E di unë se ç'duhet të bëj."

Inga e dëgjoi të shoqin teksa ai i shpjegoi se cili ishte synimi i tij në lidhje me mënyrën sesi do ta kalonte pjesën e mbetur të jetës.

Të nesërmen në mëngjes Stoffel u paraqit në bankë, ku, me ndihmën e Martinus de Jong, llogariti shumën e të hollave që ai mund të shpenzonte në tri vitet e ardhshme.

"A i keni treguar Inga se doni ta tërhiqni shumën e sigurimit të jetës?"

"Kjo ishte ideja e saj," tha Stoffel.

"Ç'keni ndërmend të bëni me lekët?"

"Do të nis të blej libra të përdorur, topa të vjetër regbie dhe shkopa kriketi."

"Ne mund t'ju ndihmojmë që ta dyfishoni shumën e lekëve të cilën ju duhet ta shpenzoni," sugjeroi shefi i përgjithshëm i bankës.

"Në ç'mënyrë? pyeti Stoffel.

"Duke përdorur tepricat që kemi në fondet për sportin."

"Por, ajo vlen vetëm për të bardhët."

"Edhe ju i bardhë jeni," tha shefi i përgjithshëm.

Për një copë herë Martinus nuk foli, por më pas ai shtoi, "Mos kujtoni se ju jeni i vetmi të cilit iu hapën sytë pas kësaj tragjedie. Pikërisht ju jeni i pozicionuar më mirë për ta..." ngurroi ai.

"Për ta...?" përsëriti Stoffel.

"Për t'i bërë të tjerët, njerëz me paragjykime si ju, të vetëdijshëm për gabimet e tyre në të kaluarën."

Po atë pasdite Stoffel u rikthye në Crossroads. Ai shëtiti për orë të tëra në qytetin e barakave derisa u ndal në një truall të rrethuar nga baraka llamarinash, dhe çadra.

Ndonëse trualli nuk ishte i sheshtë, dhe forma e madhësia aspak të përkryera, ai mati me hapa përmasat e një fushe sporti, ndërkohë që me qindra fëmijë ia kishin ngulur sytë.

Të nesërmen, disa fëmijë e ndihmuan që t'i vizatonte vijat anësore dhe t'i sajonte flamurët e këndit.

Për katër vite, një muaj dhe njëmbëdhjetë ditë, Stoffel van den Berg udhëtoi çdo mëngjes drejt Crossroads, ku dha mësim anglisht për fëmijë në një godinë që me rezerva mund ta quaje shkollë.

Pasditeve, ai i mësonte fëmijët të luanin regbi ose kriket, në varësi të sezonit. Mbrëmjeve, e kishte bërë zakon të endej rrugëve duke u përpjekur që t'i bindte adoleshentët të mos krijonin banda, të mos kryenin krime, dhe të mos merreshin me lëndë narkotike.

Stoffel van den Berg, ndërroi jetë më 24 mars 1994, vetëm disa ditë para se Nelson Mandela të zgjidhej në postin e Presidentit. Ashtu si Basil D'Oliveira, ai dha kontributin e tij modest për rrëzimin e sistemit apartheid.

Në kortezhin e varrimit të Të Tjetërsuarit të Crossroads morën pjesë dy mijë persona, të cilët kishin ardhur nga të katër anët e vendit në shenjë respekti për të.

Çështja, nëse pjesëmarrësit në varrim kishin qenë më shumë të bardhë apo të zinj, ngeli e pazgjidhur; gazetarët nuk ranë kurrë dakord për këtë.

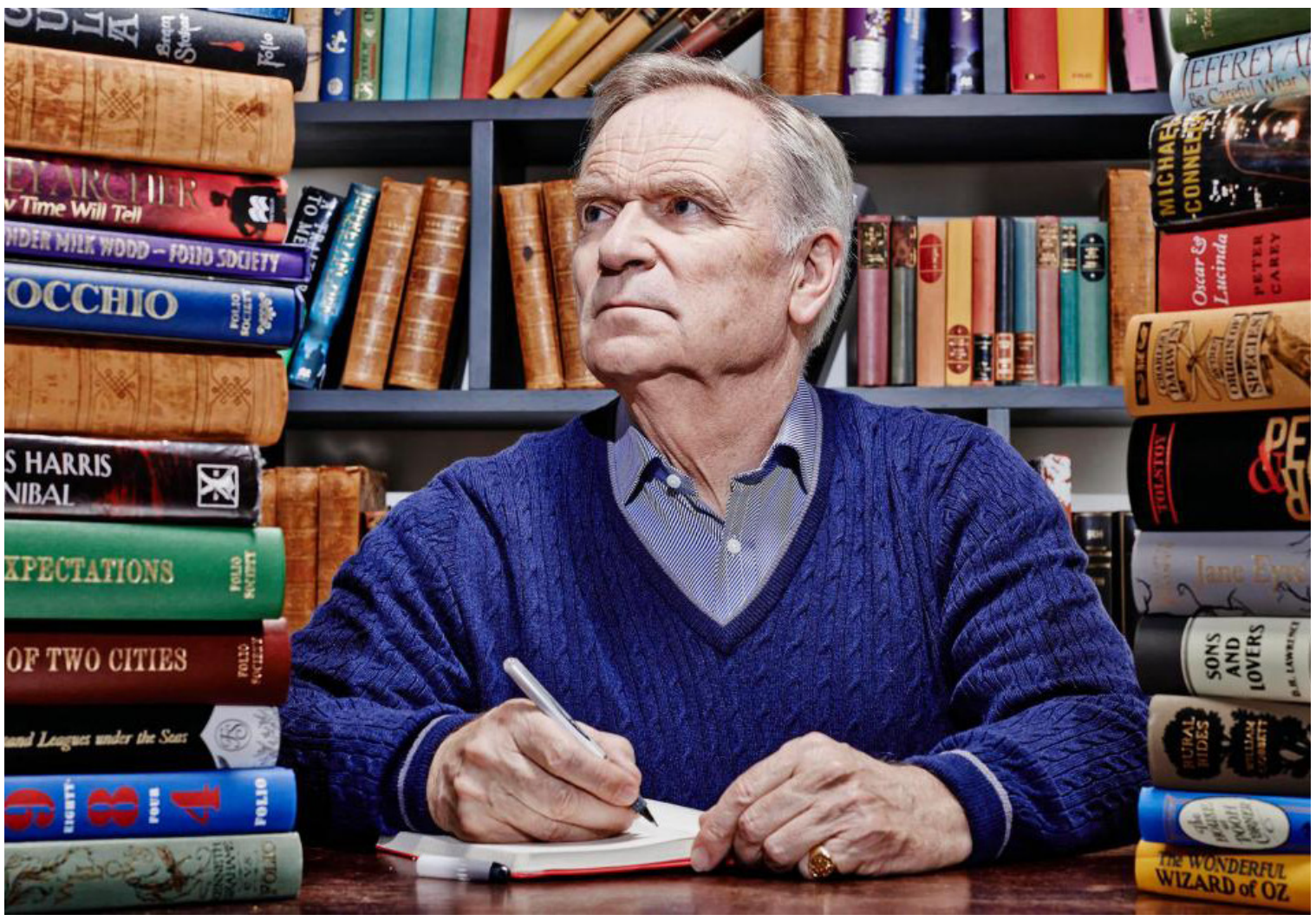

Preç Zogaj

BALADA E SKUQJES

Cikël me poezi

Koha ndalon të më thotë një gjë

Sa për të më thënë një gjë mua
Koha ndalon në dritaren time,
herë si plagë në prerje vetime,
herë si panterë, herë si trendafil,
herë si marrje dhe nxjerrje fryme.

Shpejt e mbyll perden e errësimit,
pa e marrë vesh lajmin e saj në xham,
trembur njëlloj prej frikës dhe gëzimit.

Maj, 2016

Ne na njohu një e tretë, dashuria

Ne na njohu një e tretë: Dashuria.
Ajo qëndronte mes heshtjes sonë
kur shiheshim gjatë si dy të pagojë
dhe e dinim para tjetrit çfarë ka në
mendje tjetri,
dhe flisnim dyshe edhe kur flisnim me
vete....

Ishte më e vogël se ne, por u bë më e
madhe,
Na mbarti netëve nepër rrugë ajrore
plot trëndafila të kuq maskuar si të
bardhë ,
Na hoqi udhën me dritën e saj
në shtëpi të huaja maskuar si altare ,
ku pasi bënim dashuri më dorëzoje
më të çmuarin e gjërave, gjumin tend.

Dashuria, ndërmjetësja jonë,
I mbaroj një nga një punët e veta,
Dhe po bëhej gati pa u ndjerë
të jepte goditjen e fundit, të shartonte
kohën tonë me të sajën në qiell...
Kur ja, tokësor, u zgjova, u ngrita
dhe qava gjithë natën në anë të shtratit,
i keqardhur, por edhe i mirëkuptuar
që s'mund ta pranoja përjetësinë.

Kështu dhe ti dole prej buzëqeshjes
që vetë Dashuria të pati huajtur,
Dhe u nise udhës së shkretë kokulur
sikur ishe kthyer nga një yll i largët.

Dashuria- Afërdita, e treta që na njohu,
feks nganjehërë në rrugët e mia,
me sheh tangent, më sjell një kujtim,
më bëhet se të ka parë nëpër qytete,
duke u truar, duke u kastiguar.
Përpin mallin tim dhe më lë
si degë të përzhitur trotuarëve.

Maj, 2016

Vuan që është e errët nata

Si një trendafil i mbledhur në gem
Një vajzë e re po fle
poshtë dritares.

Vuan që është e errët nata.

Mars, 2017

Pjekuria

Të ulesh sytë përdhe,të mbledhësh
grushtat,
të mbash me forcë në fre përbrënda
kafkës
një zgjim të ri zymbylash, përgjunjen
në altarin e vashës.

Të mundesh pagjumësinë, të hedhësh
armët,
Të shpallësh pa betejë kapitullimin,
Të vuash lëmshin në grykë, skuqjen në
faqe,
Të presësh fundin, orën e
pashmangshme
Kur i thërret mendjes dashuria,
Kur i mbledh flatrat dashuria,
Dhe fillon rënia...rënia...rënia.

Sa e turpshme, sa e panatyrshme
t'i thuash "jo" nga errësira
vajzës që të fton me ngulm te jesh
dhe të mëson sekretin si të jesh
një kokrrizë e dehur pluhuri në ajër!

Si shkëmb të mban pjekuria jote,
Qetësi guri të premton sa të jesh gjallë,
Qetësi terri sa të jesh i vdekur,
Ty që je mburrur se nuk ke vrarë një
mizë,
Ty që po shkon me bisht ndër shalë,
vrasës.

Qershor, 2016

Më sheh dhe largohet deti

Nuk jam vetëm unë që ndjej e vërej
vegimin tënd farfuritës bri meje
si të prerë me gërsherë në ajrin bosh
plot me vibrim...ku fillon të shndrisë
e qeshura jote si çelja e trendafilave,
fustani yt i kuq të cilin era
nuk rresht së ngulmuari
ta ketë plaçkën e vet.

Me sheh dhe largohet deti.

Për të satin gusht, për të satën verë
shkoj e vij zbathur këtyre brigjeve,
duke humbur flokë, duke provokuar
evolucionin me këtë marrje fryme
me ketë të menduar.

Përhihet një shmangie e madhe
nga boshti i species që filloi këtu.
Të tjera zanore përgatit, provon
uturima e dallgëve.

Më sheh dhe largohet e largohet deti.

Gusht, 2017

Kur kujtoj sa të kam dashur ty

Kur kujtoj se po vjen shtatori prapë,
Kur kujtoj se po mbushet vjeta tjetër,
Kur kujtoj se kam qenë mjaft i krishterë
përpara se t' lexoja të plotë Ungjillin.
Kur kujtoj puthjen që më dhe në
Korçë.

Bukuria jote
i shpëton mendjes
së kapur nga çikërrimat.
Ditët nuk bëjnë asgjë veç bien
njëmijë, dy mijë, tre mijë.... Rrotullohen,
mjergullohen, treten rreth pulpave të
tua.

Përbindëshi

Ka qenë shumë e bukur fëmijëria ime-
Jeta tjetër para kësaj që kam tani.
Por sot ju tregoj për përbindshin,
që nuk e pashë atëherë, që e njoha
veç kur po jepte a kishte dhënë shpirt
Dhe mua po më dilte magjepsja e
trendafilave.

Nëntor, 2016

Në qejfin e saj dashuria

Isha i rritur, trembëdhjetë vjeç,
Nata i kishte mposhtur të gjithë veç
meje,
Këndonin gjelat, padisnin, tallnin
pagjumësinë time të parë, të pafund.

S'do të kem më kurrë errësirë në sy.
S'do të pushojë kurrë së lulëzuari
mendja ime.
S'do të shtrihet më pa mua
pëllëmba ime nën njërën faqe,
S'do të fle më kurrë , s'do ta nxjerr nga
kujtimi
fytyrën e vajzës që më mbështolli
me një shikim të ëmbël e më bëri burrë
shumë, shumë, shumë...përpara kohë.

Sytë e saj shndrisnin prapa xhamit- E
dija!
Nuk kisha lexuar për Orfeun- E dija!
Do të zhdukesha sapo ti shihja- E dija!
Gjelat këndonin, këndonin, këndonin
Bota po shurdhohej përgjithmonë,
Atëherë u ngrita dhe prita agimin,
shpalosjen dritës ngjyrë trendafili
nga malet në fushë, nga fusha në det.
Në qejfin e saj dashuria
shtronte qilimin
midis fëmijërisë dhe vdekjes sime.

Janar, 2017

Njeherë tjetër

Njeherë tjetër do flasim gjatë
për pengun tend, për pengun tim.
Pres të rikthehet në gjendje të
lëngshme
guri që mbaj në gjoks.
Shkurt, 2018

Tani kujtoj veç atë që s'mbaj mend

Papushim perëndojnë ngjarje të mëdha.
Shkëmbime të krahëve, buzëve, trupave,
Zgjime me ngjyra në përqafimin e
dritës,
Dridhje të kaltra thellë ujërave ...

Hapat e mi të kujdeshëm në rrugë
provojnë ta këndojnë si këngë
zbulimin e fundit:
Kam qenë më i dashur se sa e kam ditur.

Në këtë qytet koha ka bërë kërdinë.
Të ka hequr Ty të ecurën e lehtë,
Të ka thinjur e ngulur si një saksi
në nimin e vogël afër dritares.

Dhe të mendosh: gjithë gratë e bukura
të një kohe të shkuar,
Të dashurit e tyre të një kohë të shkuar
ngulen kështu andej- këndej
në oborre, në stola, në spitale
në rrokullima ditënetësh ku kujtimet
vdesin grumbull.

Tani kujtoj veç atë që s'mbaj mend:
Zgjimin tënd si një trendafil.

Pashkë në Lezhë

Bie një shi që nuk zbret në tokë.
Kajsia e vjetër çel lule të reja lart, lart
në kaltërsi!
Lulëzojnë muret e kësaj shtëpie,
Lulëzojnë shikimet e këtyre fëmijëve,
Lulëzoj dhe unë tek mbushem me
frymë.

Nëna ime sheh në ëndërr nënën e saj sa
një foshnje.
E zë përdore, kërkon ta marrë këndej
nga ne,
gjithë kujdes se mos zgjohet, se mos
rritet menjëherë,
se mos i vdes në krah sërish dyzet
vjeçe...
Ja, ia doli, po e mban në gji,
Pashkën e saj- nënën e saj
sa një fëmijë.

Prill, 2015

Vdekja e nënës

Dhe kështu u bashë këtë pranverë
të numëroj me gishta e njerës dorë
ditët e saj të fundit: Pesë, katër...

Ka qenë në mëdyshje gjatë, gjatë,
Të rrinte me ne a ti shkonte pas burrit ?
Gjersa ndaloi me marrë ushqim dhe
ujë.
Vetëm ajrit nuk ka çfarë t'i bëjë,
Hyjnori e gjen vetë rrugën
ta mbushë ngapak me frymë...
Tre... dy...

Sa do të mërzitet babai
Kur ta shohë të vogël, të vogël-
Qese me eshtra fildishi.
Sikur e dëgoj tek na thotë:
Çfarë i bëtë kështu gruas sime?

Erdhi ora të mbaj
në gjoks, siç e la të thënë,
shkrehjen e saj prej mjellme,
Të shoh hirin e engjëllit
duke iu hapur në fytyrë,
Ti bëhem shtyllë e kryqëzimit.

Ka gjëra që shihen para se të ndodhin.
Këtë këngë e nisa të premten,
Nëna u shua të martën.
Gishtat e dorës m'u zhduken
pasi mbaruan së numëruari
ditët e saj të fundit.

Prill, 2019

Mallkimi

Në pritje, në pritje mbuluar me natë,
Një zog i vogël a shpend i stërmadh
ofron zgjidhje. Tani është çasti
me nxjerr flatrën tende dhe me
mposhtë
njeherë e mirë robërinë, gravidacionin.

Mpihet qetësia.
Heshtja e botës
rrëzohet përdhe si balonë e rrudhosur.
Dhe ja , përftohet në disa menyra,
Me kuiniforme, me hieroglife,
me germa latine, arabe, ciriklike
emri dhe pamja e engjëllit që po bëhësh.

Është brofja në këmbë e hijes tende. Ik!
Në majë të gishtave nga Pavioni.Ik!
Në daç mendar a i marrë. Ik!

Si vallë ia dolën të helmojnë të folurën?!
Leri pyetjet! Ik, ik, ik!
Por sa të gjatë e paske krahun, o
mallkim!
Po shoh me kurriz njëlloj si me sy
botën pas meje që është Shqipëri,
Gojë të shqyera, fytyra të nxira,
Hapur në male, hapur në zalle,
Një turmë,një shpurë,
Po u merr erë bimëve të shejtanit,
Po mbledh,
po mbush
xhepat me gurë.

Mars, 2017

Jerm

Rudolf Markut

Qëlloi të ishim në jetën e vërtetë,
Dhe lexuar t'i kishim pothuajse gjithë
librat,
Kur ia behu letra njoftuese: Ju
nuk jeni më... këtu!

Ne hodhëm plaçkat në krah dhe u
nisem
krah për krah në mërgimin e ri.
Mbretëronte zagushi e madhe në
qytete,
Gjuha kishte humbur mijëra fjalë,
Dhe po humbte akoma, akoma, akoma.
Nuk e dinim a kishte më dhe si i
thoshnin
"Të lutem" dhe "të paça" në shqipen e
re.
Flitej me zë të lartë edhe kur folësi
e donte të ulur zërin e tij,
S'kishte shpresë të gjendej mallkuesi
që mund ti jepte fund këtij mallkimi
duke iu lutur me përgjërim e ndjesë.

Njëri pas tjetrit në mërgimin e ri
mbi një loze kungulli përmes oqeanit.
Jeta e Re përpara na donte
për kurrgjë të penduar.

Ndanë tërfilishteve, ulur këmbëkryq,
Mustakët një pash, kosat në bisht,
Çibukët ndezur në gishtat e zverdhur,
Prisnim të na thaheshin këmishat e
kaltra
për një shëtitje në qiellin me të afërt.

Shtator, 2019

Testament i gjyshes

Pastër e mbajtëm shtëpinë gjithë jetën,
Gjithë jetën i futem vaj kandilit
për kthimin e dytë të mbretit tonë, Jezu
Krisht.

Kur të vijë
qani për ne
O ju, fatlumët.

Mars, 2014

Gratë nuk na duan më

I shkruaj këto rreshta duke u bërë njësh
me unin tim të hershëm prej poeti
kur haja pak dhe doja shumë.

Gratë nuk na duan më, o burra!
Njeri prej nesh, ai fjalëpakti, ai kokuluri,
a ju kujtohet?
Ai që ndalej shumë rrallë në lokale,
Ai që kthehej herët në shtëpi,
Ai që hidhte plehrat, që gatuante,
sup me sup me gruan e tij-
Me tri të shtëna ... e divorcoi,
Pastaj iu turr me breshëri
një fjollë të bardhë tymi- i shkoi mendja
se shpirti i saj po u ikte plumbave.

Gjersa e bëri se ishte mashkull,
të gjithë ne jemi vrasësit.
Po unë e di: nuk kishte bole!
Vrasësit e grave nuk kanë bole!

Spurdhjak si asnjëherë qe ndjerë
ndërsa e shihte shtrirë përdhe
mes gjakut gruan e mjerë.
Një qen i zi, thonë, iu përhi :
"Ç'bërë kështu, o qofsh mallkuar"!
Një ulkonjë ia shkundi armën:
"Çoje në fund trimërinë"!
U drodh, u mblodh, lotoi, shurroi
Po s'pati bythë t'ja hiqte vetes.

S'na duan më gratë, o burra!
Na kanë kuptuar se kush jemi.
Ca dinakë, ca gjitarë
Që sytë në zgavra thellë i mbajmë
Dhe kur i shohim nuk i njohim
Nuk e dimë të kujt janë.
S'na duan më gratë, o burra
Na kanë kuptuar se i humbim
betejat gjithë që na takojnë .
Kemi veç një për t'u ngrefosur,
si të pasoj, si burracakë:
Të thyejmë gratë.
Të vrasim gratë.

Balada e skuqjes

(Fragment)

Ulet nata me krahët e gjatë ,
Shqipëria mblidhet si zog poshtë një
klloçke.
Unë mblidhem si fetus në kanape.
Panta Rei (1). Por nuk mbaron.
Dëgjoj: "Lufta vazhdon"! Skuqem.
"Jemi të pathyeshëm"! Skuqem.
" Si Barcelona e Guadiolës"! Skuqem.
Si Barcelona!
Në këtë cep dheu!
Pikërisht këtu!
E nuk kam si t'mos them...Skuqem!
se nuk është kështu. Skuqem!
Asnjë shpresë
t'i ndërroi udhë
kësaj furie-
Digjem duke jetuar.

xxx
Por...por...
U bënë ca kohë nuk po skuqem më!
Vena ime e ndjeshme pushoi se vluari.
Vdiq Euripidi që mendoja se isha,
Kaq inerte lëkura që më mbështjell
sa nuk jep njollë në të as skena
me vithe grash që ngrihen rrufeshëm
dhe marrin me vetë historinë e epokës
kur fjalën përgatitet të marrë
Udhëheqesi.

Tepër gur
lutem të më kthehet
dhuntia e humbur.
Vetëm purpurimi
ia del të thotë
diçka që s'thuhet.

Shkurt, 2018- Qershor, 2020

MITOLOGJIA POETIKE E NIKO KACALIDHËS

Nga Vangjush Ziko

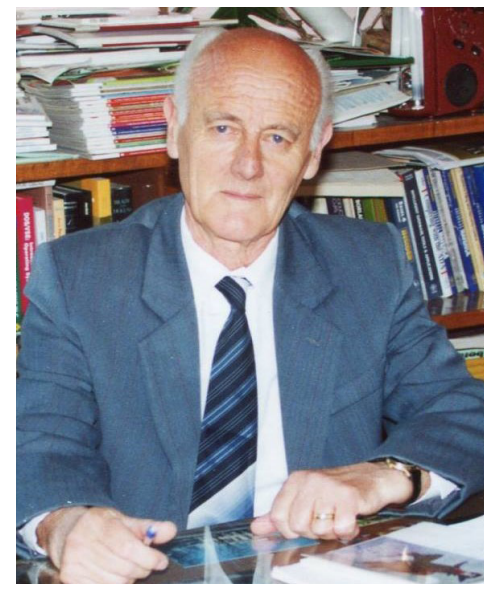

Krijimtaria poetike e Niko Kacalidhës i përket fundit të shekullit 20 dhe fillimit të shekullit 21.

Po i nis hamendësimet e mia me të dhënat biografike të poetit, konkretisht, me titullin e parë civil të tij, që shënohet në regjistrin e gjendjes civile: Vendlindja.

Poezia "Përditë këtu lind një tjetër det" na e jep figurshëm adresën e vendlindjes së tij:

Përditë këtu lind një tjetër det duke mendur gjirin e mandarinave.
Dhe juga fryn foleve të nerënxave duke pirë ujë në petalet e aposperitit.
Përditë juga ngre shaminë në kepin e Paladës.
Dhe fryjnë flota bore në farin e zbardhëllimeve detare.
Dhe pulëbardhat duke larë sytë, u sulen të përgjumura lulelimonave.
Dhe ndryshe fryn shpirti i detit në timpanin e hënës.
Dhe me një pendë dallëndysheje grisin agullimin duke bërë kryqin erërat.
Përditë këtu lind një tjetër det nga lëvozhgat e pulëbardhave
duke gjakosur guaskat me yllthet e kryqta të këmbëve të tyre.
Përditë këtu lind një tjetër det.
Këtu s'ndryshuakan vetëm brigjet.
Bregdet i harlisur ëndërrimtar, magjepsës! Bregdet mesdhetar.

Niko Kacalidha ka lindur në Shqipërinë e Jugut, në fshatin minoritar me emrin Leshnicë, pranë brigjeve të detit Jon, ku mori edukatën familjare dhe arsimin e parë, u diplomua në Universitetin e Tiranës, punoi si mësues i gjuhës dhe i letërsisë shqipe, aktualisht jeton, krijon e boton në Greqi dhe në Shqipëri.

Në poezinë "Hieraldika e Erërave" poeti na jep dëshminë letrare të "lindjes" së tij si krijues.

Kjo është një dëshmi poetike, që fillon me perceptimin mitologjik të lindjes së botës.

Para poetit dhe para krijimit të botës ekzistonte natyra "memece", që merrej vesh me veten në mes të kaosit, kur ekzistonin "qiejtë konikë me foletë e zogjve në xhepat e tyre; kur profecitë e gjetheve flisnin për pëllumbin në direkun e Noes; për gurin që plasi nga sqeptimi i zogjve dhe shpërthyen burimet dhe... kur, nga pickimi nga sqepi i zogut", lindi poeti, "personaliteti poetik" Niko Kacalidha!

Çdo poet i vërtetë në letërsinë botërore ka krijuar mitologjinë e vet.

Mitologjia dhe letërsia kanë pasur dhe vazhdojnë të kenë lidhje të ngushtë midis tyre që në kohën antike. Subjektet mitologjike janë shfrytëzuar dhe vazhdojnë të shfrytëzohen nga shkrimtarët e të gjitha kohërave.

Sipas filosofit R. Bart, çdo gjë sugjestive e botës sonë, mund të na hapet në trajtën e fjalës. Asnjë ligj, qoftë jo natyral, ose tjetër lloj, nuk e pengon njeriun të flasë për çfarë të dojë me peshë historike,.

Kurse studjuesja N. Osipova e përcakton konkretisht dhe saktësisht thelbin e mitopoetikës.

Ajo e quan metapoetikën një krijim personal të një artisti të bazuar dhe të motivuar artistikisht në skemat mitologjike tradicionale, të ngjashëm me ritin dhe poetikën e mitit si një "tekst të ri mitologjik".

Poeti Niko Kacalidha e quan veten një qenie të lashtë të dalë "nga balta e gjenezës":

"Shpirti im është në shpirtin e drurit,
Shpirti im është në shpirtin e zogjve."

"Në fillim ishin zogjtë dhe amarandusi i shpirtit ecte
mbi lumin e Lithisë, në rropullitë e lumit të Murganës, pranë shtëpisë sime".

Sigurisht, dëshmia e tij poetike është një metaforë "biografike" me domethënie alegorike, jo të kohës reale, por të kohës burimore historike etnike, që na flet për konceptin filozofik dhe estetik të perceptimit e të pasqyrimit të realitetit në ndërgjegjen e tij si në kohët mitologjike.

Po them "mitologjike", sepse perceptimi i realitetit dhe raporti me botën na jepet konkret dhe emocionalisht sipas konceptit mitologjik. Mitologjia e percepton realitetin nëpërmjet të ndijimeve apo të situatave të perceptuara në gjendje të virgjër dhe të pandyshuara nga progresi shoqëror.

Historia njeh disa lloje poetësh që nga kohët e lashta e deri në ditët tona: Poetin Shaman, që fliste me gjuhën e idhujve, Poetin e antikitetit, që fliste me gjuhën e zotave të Olimpit, Poetin Profet, që fliste me gjuhën e Perëndisë, Poetin e larguar nga gjuha e Zotit dhe në konflikt me të.

Poeti shaman komunikonte me realitete të pakapshme nga njerëzit, si ndërmjetës dhe interpretues i fenomeneve nëpërmjet të riteveve rituale në gjendje të transit. Gjuha e tij përcaktonte njëjësimin e përfytyrimit parashkencor të shoqërisë dhe të natyrës, pra, imitonte gjuhën mitologjike të botës së lashtë.

Kacalidhën e frymëzon magjia prehistorike krijuese, që ia ysht gjuha "memece" e natyrës", virgjëria dhe spontaneiteti i shfaqjes së bukurisë së saj. Ky perceptim ka në bazë alegorinë kozmogonike, sinkretizimin e njeriut me natyrën dhe atë të trillimit me realen.

Ligjërimi i tij poetik është një ligjërim surrealist.

Surrealizmi, si rrymë letrare, nuk i kushton vëmendje estetikës racionale, ai shfrytëzon format fantazmagorike të mendimit dhe të shprehjes artistike.

Surrealizmi i Kacalidhës nuk është një qëllim në vetvete, por një zgjedhje e mirëmenduar dhe e përshtatshme për shprehjen e frymëzimit të vet.

Në një nga poezitë e tij ai shkruan: "nuk e di se ç'ka brenda mitologjisë së gurit" dhe as "pas kullave (ku) hyn edhe del fantazma e gjakut".

Është e njohur aksioma se poeti nuk është vetëm "predikues i së bukurës", siç thotë Pushkini, por është edhe "predikues i të fshehtave universale".

Autori e shikon poezinë dhe, konkretisht, figurshmërinë e saj, si mjet për të depërtuar në ato thellësi të ndjeshmërisë universale, e cila i shmanget gjykimit sistematik.

I gjithë cikli "Profecitë e drurëve" është shkruar me nëntekst mitologjik. Gjithçka na flet për një fillesë arqetipike të jetës, të natyrës, të dashurisë, të familjes, të mallit njerëzor, si një sinkronizim i dukurive njerëzore (dashuria, malli, gëzimi e trishtimi) me stihitë e fenomenet e natyrës (lulëzimin me dashurinë, baticat e zbaticat e detit me emoconet njerëzore).

"Isha dyzet vjet dhe e bëja botën nga e para", shkruan poeti.

Ai i shndërron këto mbresa në mendime dhe, në të kundërtën, mendimet në mbresa estetike.

Poezia e tij e shfrytëzon mitologjizmin, në radhë të parë, për të strukturuar poezinë e vet si një rrëfim profetik empatik mbi natyrën e virgjër prehistorike.

Krijimtaria e tij në tërësinë e saj është një apoteozë alegorike e thelbit filozofik të kozmogonisë, Ajo na flet për kaosin, ngjizjen e Dheut, për Babelin, përmbytjen dhe apokalipsin, Ajo është një poemë pankozmike e përzjerë, ku ndërthuren epoka dhe pikëpamje të ndryshme mbi gjenezën e jetës, personazhe të saj janë: zogjtë, drurët, gurët, njerëzit, stihitë e natyrës pagane bashkë me heronjtë biblikë, nuk mungojnë as ata të antikitetit helen, as koha jonë.

Krijimtaria është edhe manifesti i jetës edhe i frymëzimit të poetit.

Niko Kacalidha nuk është, thjesht, një "poet shaman", poet pagan, por edhe një poet (ai e quan veten "bard"), që flet edhe me gjuhën e Perëndisë. Te ai kemi një ndërthurrje të dy ligjërimeve të ndryshme, që kanë të përbashkët abstragimin idealist të botës. Është një palimpsest pagan, biblik dhe artistik së bashku.

Te poezia e Kacalidhës gjej të realizuar konceptin e njohur të poezisë romantike, e cila, siç na dëshmojnë studjuesit, e shikonte mitologjinë si fenomen estetik, si art ideal. Romantikët i kishin vënë detyrë vetes krijimin e një mitologjie të re, duke gërshetuar ndjeshmërinë e krishterë me atë të paganizmit.

Poezia e tij e shfrytëzon mitologjizmin për të strukturuar poezinë e vet si një rrëfim profetik empatik mbi natyrën e virgjër dhe kohën reale njëkohësisht.

Koncepti mbi mitin dhe mitologjinë përcakton jo vetëm metodën e tij krijuese artistike, por dhe raportin e poetit me jetën shoqërore, simbolizimin e konflikteve psikologjike të kohës.

Poezia "Krishti u kryqëzua në Leshnicë" është tipike në këtë drejtim:

"...Kryqin ia dhanë stërgjyshit tim dhe e mbante
mbi shpinë
me një peshë të tmerrshme të fatit. Dhe u zbardh brenda një nate.
Gjyshja ime ishte vetë Shën Mëria e borzilokut
dhe e dhembjes së përgjakur,
që vuri kujën në shpellat e mia të shpirtit
dhe u bë ikonë e shtëpive tona..."

Poeti e ka përdorur mitin e krishterë biblik të kryqëzimit të Zotit për të na dhënë në mënyrë alegorike atmosferën social-historike të kohës së vet, golgotën njerëzore të personalizuar në persona të individualizuar: stërgjyshin, që thinjet brenda një nate duke mbajtur kryqin, kurse stërgjyshja profetizon ngjalljen e Zotit sipas ungjillit të saj.

Krijimtaria e tij ec në gjurmët e filozofisë ekzistencialiste, e cila një nga kryetemat e saj ka temën e fuqisë dhe të dobësisë së pambrojtur njerëzore, temën e vdekjes.

Apokaliptike është atmosfera e vdekjes, që përshkruan poeti:

"Rrahin zemrat nga shpellat e ulërimës.
Në sytë e tyre dridhej fija e barit..."

"Shkopinjtë gjethuan mbirë nëpër varre.
S'arrijnë as orët t'i varrosin bokërrimave.
Kush ka për të vdekur, sonte le të vdiste
Se gjallë qe prifti për dy grushta dhe'
për tre përshpirtje..."

Poeti, si dhe fisi i tij besojnë te Zoti, i falen dhe i luten Atij.

Kalendari ciklik i vyshkjes dhe i përtëritjes së saj i ysht njeriut idenë e ripërtëritjes bashkë me temën e pavdekësisë:

"Në vdeksha në verë...Mos vdeksha në verë
se kori i zogjve do të çmendë botën
duke i bërë njëmijë lutje zotit në agullim për ringjalljen time.
Se qenkam unë pagëzori i tyre.
Dhe kam hedhur një grusht vaj në baptisterin pagan të hënës
pranë gjirit të jargavanit dhe enigmës së jaseminit për pagëzimin e zogjve."

Poeti bën një dallim thelbësor midis heroit biblik (Jezu Krishtit), i cili u ngjall përsëri i varrosur në tokën biblike dhe atë të njeriut të zakonshëm, stërnipit të Adamit të vdekshëm të zbuar nga parajsa qiellore.

Njeriu, tokësori i zakonshëm, pavarësisht nga besimi ose mosbesimi i tij në jetën e përtejme, e vlerëson fuqinë mbështetëse të natyrës përballë perceptimit tragjik intelektual mbi pashmangshmërinë e vdekjes.

Poeti, duke shfletuar palimpsestin e lashtë të viseve të veta, ka formësuar mitologjinë e vet poetike, në radhë të parë, i frymëzuar nga bukuria e virgjër e natyrës mesdhetare. Ai na ka përcjellë, gjithashtu, sagën e dhimbshme të jetës së fisit të vet të harruar nga perënditë, të fisit që ngopej me misërniken e hënës për të ruajtur gjuhën e gurit, si dhe ritet dhe lutjet fetare, për të kënduar lindjet dhe vdekjet, hirin e hidhërimit të kurbetit, shëmbjen e kishave dhe varreve, dashurinë dhe bukurinë femërore, pa harruar as kalendarin mitologjik të ciklit të stinëve.

Kacalidha përdor edhe subjekte të ndryshme të antikitetit mbi Ikarin, Poseidonin, Odisenë, Argonautët, Sizifin të personalizuar në qenie të zakonshme, duke ua "çvirgjëruar" mitologjizmin, pa prekur metaforën dhe thellësinë universale të mitit. Ai e ruan përfytyrimin krijues mitologjik në tërësi. Ai e ndien veten arketip, "vëlla kromozomesh me Zeusin", apo argonaut i nisur për udhë nëpër dete bashkë me Athinanë, Orfeun, Medenë magjistare, për të kërkuar bashkën e artë, "që do e shqyejnë qentë" ose oshënar mbi gurin pagan duke shkruar testamentin nëpër shpella... ".

Kjo është mitilogjia poetike, që ka sendërtuar frymëzimi bashkëkohor modern i poetit Niko Kacalidha.

Është vështirë ta shpegosh prirjen e tij ndaj konceptit mitologjik. Ky është një problem i ngushtë personal, në radhë të parë. Problemet shoqërore dhe ideologjike, traditat kulturore fisnore dhe familjare luajnë rolin e tyre, por, në fund të fundit, rolin kryesor e ka individualiteti, mënyra e perceptimit individual të realitetit nga vetë krijuesi, origjina dhe kultura e tij.

Ja se ç'thotë vetë autori në intervistën e tij:

"Gjithë bota ime që kishte lidhje me tokën, me drurët, me gurët, me yjet, me gurrat, me zogjtë dhe gjethet përreth ishte pagane sikur në këto troje ishte zanafilla e botës". Ai përmend bestytninë në lidhje me ujën e pafolur të burimit malor të pashtershëm, ritin e luleve ditën e parë të majit, që viheshin te pragu i derës dhe kultin e gjarpërit mbrojtës të shtëpisë.

"Paganizmi,- thotë ai,- ishte i pranishëm spontanisht sikur këtu, në keto troje ishte zanafilla e botës.".

"Që një krijim të bëhet mit, - pohon filozofi dhe filologu R, Bart,- duhet që të paraqitë në vetvete një sistem komunikimi". Kjo duhet sepse për ta zbuluar një fenomen të mbyllur, ky duhet të hapet, të bëhet i kuptueshëm nga lexuesi. Ai nuk lind vetvetiu nga "natyra" e tij, duhet zbuluar nga vetë autori.

Kacalidha arrin të zbulojë anën sugjestive të gjenealogjisë së tij të vendosur në një kontekst historik bashkëkohor.

Autori përmend historinë e familjes dhe atë personale : burgosjen e të atit dhe emërimin e tij, të cilin e përjetoi si një izolim, i emëruar mësues në një zonë të thellë malore për dhjetë vite me radhë, se, pas këtyre kushteve, i lindi ideja e arratisjes bashkë me frikën se, nëse do të ndodhte kjo, do të ndodhej "në shpellën e Polifemit".

Kjo do të thotë se ndijimet dhe përjetimet jetësore ai i interpreton me arsyen e ndërgjegjes së vet shoqërore: "Ikja ime nga konkretja, behej si nga nevoja e brendshme krijuese spontane drejt detajeve universale po dhe per t'u shmangur nga skematizmi i realitetit."

Kacilidha ka krijuar një mit të ri, i cili quhet edhe "antimit".

"Antimiti" është mit i kthyer në simbol të problemeve dhe të konflikteve psikologjike të një kohe konkrete historike. Ai është shprehje e tjetërsimit dhe e vetmisë së individit bashkëkohor. Ky mit i ri vë në plan të parë psikologjinë njerëzore të kohës sonë dhe jo antipsikologjizmin mitologjik.

Pozicionimi i tij i dyfishtë mitologjik "pagano-kristian" ka përcaktuar jo vetëm tematikën e poezisë, por dhe profilin e ligjërimit të tij poetik.

Në këtë ligjërim, nga njëra anë, gjejmë mendimin parak, prehistorik të kaosit që formësohet, siç shprehet ai: "përditë këtu lind një tjetër det" dhe nga ana tjetër kemi konceptin mitologjik kristian, i cili na përcakton një qenësi, botëkuptim dhe një jetë historike, që përshkohet nga ndjeshmëria kristiane për "adamin mëkatar", i cili është i dënuar të vuajë edhe për vetësakrifikimin e birit të Perëndisë, që u kryqëzua për rilindjen e jetës njerëzore mbi tokë,

Kjo sintezë mes paganizmit dhe mëshirës kristiane ka përcaktuar dhe figurshmërinë artistike të diferencuar të autorit, ose, më saktë, sintezën e të dyja ndjeshmërive. Kjo vihet re në gjuhën metaforike dhe në simbolikën e pozisë së tij mbi gurin si simbol i "eleksirit të ostracizmit të yjeve të shkruara në guaskat e detit" dhe i "coprave filozofale guvave"; te gjethi pagan, që "harroi perënditë e drurëve dhe bridhte në oborre"; te "pagëzimi i zogjve", që "janë zogj a gjethe/apo shpirtrat tanë/që enden nëpër qiej?!..." etj.

Kacalidha ka bërë përpjekje të suksesshme në shfrytëzimin me mjeshtëri të figuracionit mitologjik. Dhe veçanërisht të mitologjisë antike helene. Ai përdor metaforën dhe simbolikën mitologjike të kësaj tradite për të përcjellë te lexuesi mesazhe bashkëkohore sociale dhe estetike të rëndësishme.

Struktura figurative e poezisë së Kacilidhë ka në themel të vet kategori të caktuara estetike sipas konceptit të kryqëzimit të paganes me bibliken. Këto kategori janë: e Bukura dhe Tragjikja.

Bukuria si thelb i qenësisë nuk është e ndarë nga e shëmtuara në poezinë e tij. Kjo lidhet me perceptimin mitologjik të universit. Nga njëra anë ishte kaosi i paformë (e shëmtuara) dhe nga ana tjetër bukuria spontane, që po merrte formë.

Këtë autori e shpreh nëpërmjet të një apoteoze kozmike mbi krijiminin e jetës mbi tokë në poemën e tij "Pagëzimi i zogjve". Në qendër të saj është heroi i tij lirik si dëshmitar dhe pagëzues i këtij realiteti post apokaliptik.

Koha mitologjike pagane nuk e njeh tragjiken.

Tragjikja e poezisë së Kacalidhës lidhet me epokën e monoteizmit dhe, konkretisht, me formën e tragjizmit të vuajtjes për të shpëtuar shpirtin e përjetshëm, e frymëzuar nga heroi tragjik biblik, Jezu Krishti, që u sakrifikua për shpëtimin e njerëzimit.

Ligjërimi i poetit, në tërësi, është një ligjërim emocional me nota lirike dhe dramatike mbresëlënëse. Një ligjërim avangardist i vlerësuar me konsiderata të larta nga kritika letrare dhe me çmime kombëtare dhe ballkanike.

Mitologjia poetike e Niko Kacalidhës është një prurje e veçantë dhe dinjitoze, një fjalë e re në poezinë tonë moderne.

Vangjush Ziko
Gusht 2021, Mississauga, Canada

ROMANI I ZIJA ÇELËS "DJALLI KOMIK" BOTOHET NË FRANCË

Éditions Fauves, një shtëpi e njohur botuese, sapo ka publikuar në Francë romanin "Djalli komik" (Le Diable comique) të Zija Çelës, me përkthimin mjeshtëror të Sébastien Gricourt.

Në ballinën e pasme të librit thuhet:

"Qyteti fiktiv i Horketës është goditur nga një epidemi misterioze: banorët janë prekur nga një paralizë që mbjell panik. Frika i çon drejt sfidës shëndetësore, me të cilën duhet të maten kolektivisht, ndërkohë që vendet fqinje u kthejnë kurrizin, duke mbyllur kufijtë e tyre.

Aranit Lumbardi, i ngarkuar për ta kapërcyer këtë krizë, si President i Komitetit të Shpëtimit nuk reflekton asnjë dobësi, asnjë tërheqje a supersticion. Me hijen e një mbreti, ai mbart i vetëm barrën e përgjegjësisë përballë kundërshtarëve të jashtëm e të brendshëm, edhe kur pabesitë i vijnë nga rrethi i tij i ngushtë. Në një gjendje sakrifikimi, ai merr përsipër të gjitha mekatet (për reagimin hakmarrës) dhe gjakun e derdhur.

I përkthyer për herë të parë në frëngjisht, Zija Çela na zhyt në botën e tij metaforike të vendeve imagjinare, që pasqyrojnë gjithmonë realitetin bashkëkohor, krizën e humbjes së vlerave njerëzore në vendin e tij, Shqipëri, dhe në Europën përreth.

I lindur në Shkodër më 1946, Zija Çela jeton në Tiranë. Ai është autor i 17 romaneve dhe ka marrë shumë çmime letrare. Përmes fiksionit dhe shqisës së tij unike për ta shkartisur irealen me realen, "Djalli komik" konsiderohet si romani i tij më i përkryer."

Shënim: Sébastien Gricourt, njohës i mirë i gjuhës dhe letrave shqipe, pak kohë më parë u shpall fitues nga Qendra jonë Kombëtare e Librit dhe e Leximit për punën përkthimore me "Djallin komik". Siç dihet, ky roman u botua në Tiranë më 2018 nga Toena.

Piro Milkani

SI E NJOHA VACLAV HAVELIN

Për të kuptuar në themel jetën dhe veprimtarinë politike dhe artistike të Vaclav Havelit do të ishte mirë të lexoje librin e publicistit dhe politikanit Mihael Zhantovski i cili në 560 faqe të tij zbulon tërësisht gjithçka, për të. *The Guardian* e cilëson atë si "Biografia e vitit 2014". Për përshkrimin, interpretimin dhe analizën e Vaclav Havelit nuk ka autor më profesionist se sa Mihael Zhantovski. Biografia haveliane e tij është shkruar me një mirëkuptim të madh, sinqeritet dhe dashuri - dhe na ofron jo vetëm një analize erudite të amanetit politik të Havelit, por edhe të veprës së tij artistike.

Fatin e madh që më erdhi si dhuratë nga Zoti e kam çmuar pa masë dhe nuk besoj se do ta ndërroja me asnjë profesion tjetër. Është e vërtetë se studiuesit thonë se për nga angazhimi fizik dhe mendor ndër profesionet moderne, ai i kineastit është nga më të vështirët. Por kënaqësia e të bërit film nuk ka të krahasuar me asgjë. Ti një vit të tërë jeton me atmosferën e kohës se Zogut e vitin tjetër bën një kinokomedi për të vazhduar me një film plot përmasa dramatike e tragjike. E thënë shkurt temë me variacione si në disa vepra muzikore.

Por nuk më kishte shkuar në mendje se do të bëja dhe diçka tjetër në jetën time. Po ja që një ditë ndodhi ajo që nuk e prisja. Vendosën të më dërgojnë të bëj Ambasadorin në vendin ku 38 vjet më parë kisha studiuar. Librezën e punës të viteve 1961-1993 e kisha mbyllur si kineast dhe bashkë me Enon kishim hapur kompaninë filmike Bunker Film dhe punët, në kushtet e ekonomisë se tregut, po na shkonin si jo më mirë kur më emëruan për të shkuar në Çeki.

Për dy muaj u ula në Arkivin e Ministrisë se jashtme dhe u hyra me themel dosjeve voluminoze të marrëdhënieve diplomatike Shqipëri-Çekosllovaki. Kujtoja se dija shumë por jo të gjitha. Aty u njoha dhe me fatin e Ambasadorit të parë shqiptar në Pragë, Ceno Bej Kryeziun. Muaj më vonë, kur u njoha në Pragë me albanologun më të shquar bashkëkohor zotin Pavel Hradecni, mësova prej tij edhe me shume. Hradecni thoshte se atentati ndaj Ceno Begut ishte motamo njëlloj me atë të atentatit ndaj presidentit Kenedi. Ceno ishte vendosur në hotelin "Passage" të Pragës në pritje të dorëzimit të letrave kredenciale, Presidentit themelues të shtetit të ri çekosllovak, Tomash Masarikut, kur një mbrëmje në gaderobë e kafe "Passage" goditet për vdekje me dy plumba nga pas. Ishte dita e 14 tetorit të vitit 1927. Atentatori ishte një student shqiptar dhe quhej Alqiviadh Bebi që ju vetëdorëzua policisë. Gjatë hetimeve ai deklaroi se e vrau pasi Ceno Beu ishte një filoserb që ia kishte shitur Shqipërinë Jugosllavisë. Por pa filluar ende procesi gjyqësor në salle hyn një agjent jugosllav i quajtur Zija Vushtina (shqiptar i Kosovës) që vret në vend Alqiviadhin. Dhe këtu fillon enigma e pazgjidhur ende. E vrau një njeri i emigracionit antizogist, pra i dërguar i KONARe-as, apo vetë Zogu që dyshonte në veprimtarinë e fshehtë të tij. E vërteta është se vrasja e tij u quajt një humbje për autoritetet jugosllave që e mbanin për mik të tyre në një kohë kur Italia po përgatitej të shtrinte influencën e saj jo vetëm në Shqipëri por në gjithë Ballkanin. Ashtu si vrasja e Li Osvaldit nga ana e Xhek Rubit mjegulloi të vërtetën e vrasjes së Kenedit po ashtu dhe atentati ndaj Ceno Begut do ngelet përgjithmonë i pa qartë.

Në përvjetorin e gjashtëdhjetë të ditëlindjes time, përmes një skice, më treguan se si do të lëvizja të nesërmen nga oborri i kështjellës së Pragës deri në takimin kokë më kokë me presidentin Havel. Vite më pare, përmes TV Italian kisha mësuar shumë gjëra për udhëheqësin e revolucionit të kadifenjtë që i solli Çekosllovakisë lirinë e shumëpritur pas 21 viteve të pushtimit nga ushtria ruse.

- Jam shumë i kënaqur që ke ardhur këtu përsëri por mos më trego asgjë për veten tënde. Më thuaj si po shkojnë punët në Shqipëri?- e filloi Haveli bisedën me mua.

Pasi e sqarova për atë çka kërkonte pyetja e dytë ishte për gjendjen e rënduar në Kosovë. Dhe në fund të bisedës kërkoi një këshillë nga unë. Më tha se këto dite pritej të vinte në Pragë Ibrahim Rugova të cilit shoqata "People in Need" do t'i jepte medaljen Homini Hominis. Ishte një çmim që një herë në vit jep kjo shoqate. Ai dëshironte që këtë dekorate t'ia jepte Rugovës personalisht. Si thoni ju? T'ia jap apo jo? Si do reagojë për këtë vendi i juaj?

- Është e vërtetë se Rugova është zgjedhur si President i Kosovës nga një Parlament në kushte ilegaliteti por qeveria shqiptare jo vetëm që e ka njohur atë zyrtarisht por në Tiranë ne kemi një përfaqësi diplomatike të qeverisë "ilegale" të Kosovës.

- Faleminderit për këshillën tuaj, - më tha gjithë buzëqeshje.

- Zoti president! Edhe unë kam një lutje për ju. Ëndrra ime më e madhe është që ju një ditë të vizitoni Shqipërinë.

- Keni shumë të drejtë. Shqipëria është ndoshta i vetmi vend europian që nuk e kam vizituar. Por më besoni se vitin tjetër kam shumë angazhime serioze. Më duhet të shkoj në Bruksel e Uashington se së shpejti do të bëhemi anëtarë të NATO-s. Pastaj shëndeti im nuk është me i miri.

- Po unë kam durim dhe pres. Në mos vitin tjetër, në vitet që do të vijnë, mjafton të më jepni një shpresë.

Duke qenë të ulur shumë pranë njëri-tjetrit e ndjeja frymëmarrjen e tij të rëndë. Duhani i tepërt që kishte tymosur në vitet e burgut e kishte bërë të vetën. Para dy vitesh i hoqën gjysmën e mushkërive. Nuk kam për t'u bërë asnjëherë si Haveli, - thashë me vete - dhe të nesërmen e ndërpreva pirjen e duhanit që vazhdoi vetëm pesë vjet për ta rifilluar e lënë pafundësisht këtë ves te keq.

Të nesërmen takova një shokun tim të fakultetit, regjisorin Hinek Bocan dhe ai më sqaroi për dy të panjohurat nga biseda me Havelin. Më tregoi se kur mësuan për ardhjen time në Pragë ata e informuan Havelin se kush isha.

- A të kujtohet që çdo të enjte në mbrëmje ne shikonim në sallën e vogël të fakultetit filma "të ndaluar" amerikanë, spanjollë apo filma erotike greke? Në atë rreth të mbyllur vinte dhe një djalosh i ri, bjond me sy të kaltër. Ai ishte Vaclav Haveli, apo Vashku si e thërriste Jan Njemeci, shoku ynë në klasën e regjisë. Njemeci e kishte djalë teze dhe e sillte

dhe atë. Po pas shfaqjes ku shkonim?..... ....sigurisht te birraria më e afërt për të diskutuar dhe pirë birrë. E ku të na shkonte në mendje atëherë se ai djalosh fjalëpak do të bëhej një ditë presidenti ynë. Me ardhjen tënde ia kujtuam dhe Vashkut këto histori. Ndaj të tha: Mos më trego asgjë se i di të gjitha më tha Hyneku.

- Të kuptova. Po pse më kërkoi një këshillë atëherë për Rugovën?

- Dëgjo këtu. Para një viti Haveli vendosi t'i japë një medalje të lartë Helmut Zilkes, ish-kryetarit të Bashkisë së Vienës në vitet 1984-1994, për kontributin e tij në miqësinë çekosllovako-austriake. As më shumë e as më pak, po Urdhrin më të lartë "Luanin e Artë Çek". Dhe kur kjo gjë u bë publike, gazeta gjermane "Suddeutche Zeitung" e paralajmëroi Havelin se nëse do ta bënte këtë ata do të botonin dokumente origjinale për bashkëpunimin shumëvjeçar të Zilkes me shërbimet sekrete të Stb-së çekosllovake (sigurimi shtetëror çekosllovak). Sigurisht që u tërhoq. E ftoi Zilken në një darke private dhe me kaq e mbylli. Ndaj është bërë kaq i kujdesshëm për këto lloj dekorimesh.

Kur ma prezantoi stafin e ngushtë të bashkëpunëtoreve të tij ndër ta ishte dhe Shimon Panek, si këshilltar *part-time* i presidentit për Ballkanin. Shimoni ishte bërë i njohur si një ndër udhëheqësit kryesorë të lëvizjes studentore të vitit 1989. Më vonë themeloi shoqatën humanitare "People in Need" (Njerëz në nevojë) që zhvillonte ndihma humanitare në Kosovë, Çeçeni e Osetinë e jugut. Ishte një shoqate jo politike që ndihmonte njerëzit e varfër me ushqime dhe pajisje shëndetësore. Herë pas here ia kujtoja Shimonit për dëshirën që kisha që Haveli të vizitonte Shqipërinë. Një ditë fillim qershori Shimoni më telefonoi e më tha se dëshironte të vinte për vizitë në Ambasadë. Kuptohej se do të më kumtonte diçka të mirë. Sapo ishin përfunduar bombardimet e NATO-s dhe Miloshevici ishte detyruar të firmoste armëpushimin. Shimoni më tha se Vaclav Haveli do të vizitojë pas disa ditësh Shqipërinë dhe Kosovën e porsaçliruar. Lajmërova menjëherë Tiranën dhe pas disa ditësh u nisa për në Shqipëri. Delegacioni çek mbërriti në Tiranë me avionin qeveritar paraditen e datës 28 qershor dhe menjëherë shkuam në Pallatin e Brigadave për bisedime me Presidentin Meidani. Fjalët e para të Havelit ishin për mua një surprizë.

- Njohja e ime me Shqipërinë ka filluar në vitin 1955 kur si student vitit të parë në degën e inxhinierisë së transportit pata në klase dhe dy shqiptarë, (e kishte fjalën për Qirjako Kamenicën dhe Ilo Bocin - të dy ish bashkënxenës të mi në gjimnazin e Korçës). Më vonë njohjet e mija për Shqipërinë dhe Kosovën u zgjeruan se tepërmi.

Bisedimet zyrtare ishin të shkurtra sepse Haveli duhej të shkonte të vizitonte spitalin fushor të ngritur diku në afërsi të Kavajës nga pala çeke në pritje të të plagosurve që do të vinin nga Kosova. Fatmirësisht gjatë luftimeve në Kosove spitali nuk pati shumë paciente. Haveli, stafi i tij dhe ne që e shoqëronim drekuam në restorantin tënde të spitalit. Ma donte detyra të isha i krekosur me kostum e kollare edhe pse vapa ishte e padurueshme, ndërkohë që Haveli kishte një këmishë të hollë dhe bluxhinse. Shimoni me keqardhje më tha se pas drekës të gjithë do të shkonim drejt Rinasit ku prisnin dy helikopterë të Natos por në to do të hypte veç Haveli, bashkëshortja e tij Dagmar dhe ministri i mbrojtjes. Ne të tjerët do ta prisnim kur të kthehej në Rinas.

Duke ngrënë drekë Haveli e hodhi shikimin drejt meje dhe më tha:

- Do të vish me ne në Kosovë?

- Më vjen keq por nuk jam në listë.

Dukej që planet e fluturimit drejt një territori ende të pasigurtë i bënin specialistët e Natos.

Ishte i pari President që vizitonte Kosovën e porsaçliruar ndërkohë që Miloshevici bërtiste plot zemërim nga Beogradi për viziten "ilegale" të tij në Kosovë.

Gjatë viteve të qëndrimit pata rastin ta takoj disa here me rastin e Festës Kombëtare apo kur u dorëzoi "Luanin e Artë Çek" atyre që kontribuan në shembjen e perandorisë komuniste, pra Xhorxh Bushit, Margaret Thecerit, Helmut Kohlit, zonjës Miteran dhe Mihail Gorbcovit.

Në vjeshtën e vitit 2000 në Bratislavë u zhvillua një Samit i vendeve aspiruese për në NATO, pra ishte aty dhe një delegacion zyrtar nga Shqipëria i kryesua nga zv. Kryeministreja Makbule Ceco. Në çdo diskutim të Havelit ndjeje frymën filozofike të këtij disidenti dramaturg. Në Bratislave ai plot modesti tha se nuk ishte ai që luante rol në fatet e Botës por megjithatë nuk nguronte të propozonte se në emër të stabilitetit dhe të paqes do të ishte e nevojshme që në NATO të hynin sa më parë Sllovakia dhe vendet Baltike. Dhe pa u mbushur një vit nga ky propozim këto vende u antarësuan në NATO. Pra Haveli ishte një zë i respektuar në qarqet më të larta të diplomacisë botërore.

Kur u zgjodh si Presidenti i parë demokratik nga Asambleja Federale e Çekosllovakisë, e përbërë nga të përzgjedhurit e nomeklaturës komuniste ai bëri thirrje që ata njerëz të ndershëm që kishin emigruar në masë në vitin 1968 të ktheheshin në Çekosllovakinë e re për të kontribuuar në nderimin e shtetit të ri demokratik.

Palamenti komunist votoi 100% që Haveli të zgjidhej president. Se ata nuk dinin të votonin ndryshe - nënvizon me ironi shoku i tij i rinisë regjisori Milosh Forman në kujtimet e tij.

Thirrjes së Havelit iu përgjigj dhe shoku i tij i fëmijërisë Jan Drabek. Drabku ishte vetëm 12 vjeç kur në vitin 1948 emigroi familjarisht se nuk e pranonin regjimin komunist që po instalohej në Çekosllovaki. Punoi për disa vjet në Radion Europa e lirë e më pas u vendos në Kanada ku bëri emër si shkrimtar.

Në librin e tij të vitit 2000 "Deri në gryke me postkomunizmin" Jan Drabku tregon se si Haveli e emëroi shef të protokollit në Ministrinë e Punëve të Jashtme dhe Ambasadorin e parë të republikes Çeke në Shqipëri në vitin 1997.

ROMANI I KADARESË "PALLATI I ËNDRRAVE" BOTOHET NË RUSI

dhe u rekomandohet lexuesve ndër 5 librat e rinj më të mirë për shtatorin

Në mesin e shtatorit shtëpia botuese Polyandria NoAge botoi romanin e Kadaresë "Pallati i ëndrrave", përkthyer nga Vasilij Tjuhin, cili ka përkthyer para viteve '90 edhe romanin "Gjenerali i ushtrisë së vdekur". Shtypi i ka bërë jehonë botimit të këtij libri dhe thekson se përkthimet e pakta libra të Kadaresë në Rusi nuk i përgjigjen aspak popullaritetit që gëzon në botë dhe çmimet e mëdha ndërkombëtere që ka marrë shkrimtari i famshëm shqiptar

NË PRITJE TË HYUT

Nga Fatbardh Amursi (Rustemi)

I sapokthyer nga "toka e premtuar", në shtëpi më prisnin dy zarfa me një premtim të mbajtur. Taip Sulko më dërgon librin e tij poetik "Portat e qiellit", së bashku me librin me studime "Shqyrtime poetike", të djalit të tij, Erlindit. Mysafirët e rinj të bibliotekës sime ishin: atë e bir. Teksa i lexoja, shihja një ndërvarje enësh komunikuese dhe, si shoqërim idesh: më erdhi në mend Prespa e Madhe me Prespën e Vogël. Zgjodha liqenin, ngaqë: atë e bir, ndihen lasgushian, larg dallgëve të detit dhe rrëmbimit të lumenjëve, në kufirin ndarës të ditës me natën, në ndjekje të hyut. Nëse i referohemi moshës, kemi një raport të anasjelltë: babai poet dhe i biri mentar, studjues, duke lënë pezull idenë e të qënit me: i vonuar apo i parakohshëm, kur dihet që në vrapin e kohës ka që nuk e ndjekin dot, sikurse dhe e presin atë tek e ardhmja. Nëse biri është e ardhmja, ati duhet të pres gjykimin e tij, por Erlindi nuk ka për objekt studimi të atin, ngaqë secili është në rrugëtimin e tij, pavarësisht të përbashkëtave që i ofron trashgimia. (Mjekët nuk marrin përsipër të operojnë të afërmit.) Nëse i biri shkruan për autorët e preferuar: Fatos Arapin, Frederik Reshpen, Azem Shkrelin, Jamarbër Markon, Ervin Hatibin, Rilken, Xhorxh Trakl, indirekt reflektohen perceptime dhe shije të ndërsjellta: atë e bir, duke mos kuptuar se nga anon varësia. Gjithsesi një lëvizje brenda vetes, në kuptimin e të njëjtit gjak, ku djali rritet në sytë e babait dhe babai zbardhet në sytë e fëmijës, duke shkëmbyer eksperianca, të duket e natyrshme që së bashku të jenë në ndjekje të hyut. Një rënie e lirë brezash në shtratin e bashkohësisë, ku mosha nuk reflekton gjurmët e sistemeve dhe regjimeve respektive: diktaturë-demokraci, por, sheh se si presioni i kohës amortizohet nga "fryma e shenjtë" e artit, të cilit ata i kanë falur shpirtin. Botimi i librave në të njëjtën kohë, pavarësisht moshës së atit dhe e të birit, librat janë të një moshe, duke nxitur tek ty interesin e shfaqjes së brezave tek njëkohësia e botimit. Referuar Aurel Plasarit, ndaj të cilit nuk e fsheh adhurimin, Erlindi shkruan: "E vërteta është se shumica e shkrimtarëve që janë formuar gjatë periudhës komuniste, pavarësisht dëshirës së tyre të madhe për ta kritikuar komunizmin, kanë ngelur të burgosur nga vetë ai regjim." Tek kjo shumicë shkrimtarësh, veç autorëve të përmendur më sipër, a shihen gjurmë prangimesh tek i jati i tij? Të distancohesh me të shkuarën, nuk do të thotë se je i imunizuar prej reminishancave të saja. (Në librin autobiografik "Intervistë me vetveten" Petro Marko plak interviston Petro Markon e ri", ku, i biri, Jamarbëri, nuk është i përfshirë. Mrekullia e atij libri është, që plaku dhe i riu, nuk i fshehin asgjë njëri-tjetrit. Një rast i rrallë ky se si monologu shfaqet si dialog.)

Më qëlloi që, librin poetik "Portat e qiellit", ta lexoja në "Natën e Kadrit", kur hapen qiejt. Meqë më ndodh të fluturoj me orë të tëra në qiell, avioni më përngjan me Pegasin, ndjesi që thellohet: kur lexon poezi kushtuar hyut, ndaj të cilit, veç të atit është i tërhequr dhe i biri: "Nëse shtrohet pyetja: "Për çfarë na duhet Poezia?" në këtë kohë kaq të shkretë, braktisur prej hyjnive. Jemi në pritje të hyjnive, që ende nuk po vijnë, duke u rrezikuar të zhytemi në humnerë." Detyra e poetëve, sipas Heidegger, të cilit Erlindi i referohet, është: "të zbulojë gjurmët e hyjnive të ikshëm dhe të na afrojë drejt së hyjnishmes." Gjurma në qiell lënë veçse avionët. Edhe në Hënë sheh gjurmët e njeriut. Atëherë, si mund të gjenden gjurmët e hyjnive të ikshëm? Sytë duhen mbajtur nga "portat e qiellit", ku janë ngritur dyshime të mjaftueshme nga vijnë alienët dhe në mungesë të tyre: shohim të rikthehen astronautët. (Në muzeun e hapsirës në Nju Jork ka një peshore, ku ti kurjoz shkon të dish peshën tënde në Hënë. Poetët që gjithë jetën i kanë kënduar hënës, cilën peshë duhet t`ia njohin vetes? Në këtë kuptim ati dhe i biri, duhet të kenë peshore të ndryshme, ku Erlindi i dhënë pas stilizimeve, ma do mendja se parapëlqen peshoren e farmacistit, i bezdisur nga simboli i gjarpërit, por i prirur pas autorëve me shpirt të helmuar nga fati apo nga koha, ku psherëtimat e një të plagosuri ndihen dhe në poezitë e atit të tij, Taipit.)

Titulli i librit "Portat e qiellit", natyrisht të intrigon, kur gjëja e parë që has në aeroporte, është gjetja e gate (portës), nga ku pret të nisësh fluturimin e radhës. Sipas miteve, në Olimp kishte disa vrima, që dukeshin si gryka pusi, të mbuluara me kapakë floriri, ku Zeusi i hapte, sikurse Enveri, që lexonte letrat nga populli në kutinë e ankesave. Ja se ç`lutje shkonin në vesh të perëndisë: "O Zeus, u bëfsha mbret!" Ky duhet të jetë Ahmet Zogu. "O Zeus, më mbifshin qepët dhe hudhrat!" Do ia uronin vetes fshatarët e vendlindjes së poetit. "Dalsha fitues në gjyq!"-ndoshta do t`i shkonte Erlindit dhe vëllait të tij, të akuzuar nga një media se kishin abuzuar me pozitën prej diplomati të babait, duke përdorur pasaportën diplomatike jashtë afateve kohore. Zeusi ngre kapakun e pusit tjetër dhe dëgjon betimet, që, hyu të zbresë në tokë. Si për atin poeti dhe për birin studjues, hyu që presin të vijë nuk është Zeusi, të cilit ia rrëzuam shtatoren. "Nga guri kam dalë, por jam shpirt përqafimi." Si një shëmbëlltyrë e Hyjit poeti s`e prish fytyrën që ia kanë dhënë Perënditë", sepse: "çka kthehet në dritë më nuk prishet". Erlindi duhet ta ketë parasysh këtë varg ta babit poet, në hulumtimet e tij, me meditime muzgu, ku nata që e pason mund ta fshehë fytyrën, por nuk mund ta fikë "dritën e qiririt" naimjan. "Si fisnik do qesh edhe me blama goditjesh", i bindur se anija me të cilën udhëton: "s`ka frikë nga zemërimi i dallgëve." Gjithsesi vegimi nuk është mirazh. "Xhordano po digjej, sa u bë flakë, dritë rënkimi./E, atëherë, Jezusi e kapi prej dore/dhe ata ikën të dy lart, në qiell." Që Jezusi i gozhduar në kryq, merr Xhordanon e përflakur duke u ngjitur në qiell, është sfida më e madhe, që i bëhet inkuzicionit, territ mesjetar. Kësaj dysheje i bashkohet dhe Amstrong, njeriu i parë që shkeli në Hënë. Në shoqërinë e të treve, duhet kërkuar hyu i pritshëm, ku Jezusi është qiellor, ndërsa Bruno dhe Amstrong janë tokësor, me lidhje të forta me qiellin, që nis me pasionin e Galileut për teleskopin. Heroi poetik i këtij dimensioni iluminist, është hyu, që babai e portretizon pa nevojën e një ndriçimi hyjnor. "Ti je brenda meje, je më shumë se unë."-shkruan babai poet, duke iu referuar së dashurës, por a lë ajo vend për tre heronjtë e mësipërm, e privelegjuar të zërë hapsirën më të madhe në shpirtin e poetit? Poeti është gati "të braktisë magjinë e fjalëve", joshur prej tërheqjes së trupave, që shkrihen në shtrat. Për pasojë, në një poezi tjetër kemi këtë shfaqje: "Mjegull isha, retë ëndërroja", ku fluiditeti, me prioritetin e "magjisë së fjalës", a mos po humbet në eter? Babai poet i drejtohet Hyut si një mëkatar: "Edhe dashuria ime qënka me plagë?/Kot i jam trimëruar vetes se do vdes si hero?!" Ndaj lulet bëhen trishtim dhe "pëshpërima e qetësisë endet krahëlehtë." Kësisoj mbrëmja bekohet "me krahët e ngrohtë si frymë e Hyut". E ndjek këtë tis dhe më pëlqen të luaj me dritën, ngaqë kur kaloj tek i biri, errëtimi shkon deri në mani. I ati i kushton poezi Frederik Reshpes, duke u shkrirë me unin e tij: "Nuk kam mbi vete/Thasë të rënd mëkatesh", (poeti Visar Zhiti do e vërë në dukje mëkatin e Reshpes, mos po hyjnizohet heroi), ndërsa i biri, Erlindi, i kushton një ese, ku vë në dukje: "Vepra poetike e Reshpes është një ndarje e vazhdueshme: ndarje nga dashuria, ndarje nga fëmijëria, ndarje nga shoqëria, ndarje nga bota dhe ndarje nga e hyjnishmja... Kjo është mitologjia vetmitare e Frederik Reshpes." Pikërisht tek mitologjia vetmitare e Reshpes, shkrihet dhe ndarja nga atdheu, ku Sulkot at e bir, në përgjigje të një media, shkruajnë: "Unë dhe familja ime i kemi dhënë shumë atij vendi, dhe ai vend na ka përbaltur, mohuar dhe fyer." Atdheu apo media? Poezitë e Taip Sulkos përngjajnë me një "natyrë të qetë", në shoqërinë e një "muzike dhome", në dukje, ku muret nuk i sheh gjëkundi, ku qiell e tokë alternohen falë flatrave të fantazisë. E lë veten ta marrin dallgët e jetës. Ky mendim mu përforcua në analizën, që i biri i bën poetit autstriak Xhorxh Trakl, i cili si motiv sundues ka qetësinë e llojit të amshuar, ndonëse perandoria e tij Austro-Hungareze qe e përfshirë në luftë, duke trokoshitur dhe një pacifist. Trakl vuante nga depresioni. Flitet për një inçest me të motrën, sikurse bie në dashuri me një kushurirën e tij. Vdiq nga overdoza në moshën 27 vjeçare. Fantazia krijuese nën ndikimin e drogave, nuk mund të mos ketë një gjendje varësie nga haluçinacionet. Niçe, kur shkruante poemën filozofike "Kështu foli Zarathustra", edhe pse me dhimbje të tmerrshme koke, nuk përdorte ilaçe, që ndjenjat të rridhnin rrjedhshëm pa pengime apo stimulime drogash. "Poezia e Trakl shndrin aq njëtrajtshëm saqë shpesh kur e lexon të duket sikur të gjitha poezitë e tij janë pjesëza të thërrmuara të një poeme të vetme." Sa durim duhet për ta shijuar një poet të tillë, që më shumë e manifeston djali skrupuloz nga i ati i shkujdesur. Estetizohet gjykimi mbi poezinë e Traklit, si "përshfaqje rrëqethëse" e pikasur tek "fluturimi i errët i zogjve që zhduken." Në Greqinë e Lashtë orakujt merreshin gjatë më shpjegimin e fluturimit të zogjve, sikurse në shpjegimin e kraharorit të pulës fallxhorët dallojnë shenjat e një praglufte. Kumtet e fluturimit të zogjëve shiheshin, si shprehje të vullnetit të perëndive. Sot ndërtohen observator të fuqishëm për të kapur sinjale nga kozmosi. (Nuk di, shqiponjat që fluturojnë lart të Kadaresë, a sillnin mesazhe, ku shprehet vullneti i zotit?) Vargje të mbushur me mjegull dhe mugëtirë, lënë gjurmë kënaqësi tek autori i shqyrtimeve poetike, duke mos u kthyer në qëllim në vetvete. Lukiani në satirën e tij "Pikëllimi", shkruan se njerëzit i zënë besë Homerit, trillimeve dhe përrallave të tij, të cilat i marrin kallëp, sikurse sendërgjimet e tij, duke besuar në ekzistenën e Hadit, gjoja i mbuluar me errësirë, ku s`hyn kurrë dielli. Shihni si rrëzohet absurdi nga forca e arsyes: "Unë atëherë s`kuptoj nga hyn, sipas mendimit të tyre, drita që duhet për të parë se çfarë ka atje?" Si mundet që Dantja i shoqëruar nga Virgjili të shihte aq shumë në ferrin e mbuluar nga errësira, nëse aty nuk do hynte drita e diellit? Rruga për të shkuar drejt misterit ka vetëm një drejtim: nga drita për tek errësira, e anasjellta nuk funksionon. "Dhe dritë e diturisë përpara do na shpjerë."-e definon Naimi. Shpesh këtë dritë e marrin përsipër ta shpërndajnë: iluministët, studjuesit, eseistët, duke estetizuar misterin, por jo duke i dhënë pozita të privelegjuara paqartësisë. "Në rastin e Trakl, më duket një gabim trashanik që të kërkosh nga poezitë e tij më tepër qartësi. Bukuria dhe thellësia e poezive të tij qendron pikërisht tek kjo fshehje dhe paqartësi që mbizotron në të."-shkruan Erlindi në esenë e tij, ku reflektohet prirja e sotme ndër shumë poetë në modernizimin e vargut, ku kulti i metaforës e ka tronditur sistemin e vlerave të figuracionit. Tjetër të eksperimentosh dhe tjetër të jetosh në kushte laboratorike. Nëse ka një gjë, që prish harmoninë e artit, është kulti i metaforës, kur figurat letrare kanë të njëjtën vlerë para stilistikës. Dikur përdorej shumë simboli. "Dikush më merr gjithnjë në shenjë,/Mëngjeseve, kur qendroj i menduar kundruall qelqeve të dritares./E di, në shenjë do të jem gjithnjë,/Gjerkur, në retinën e syve, si qelqe të ngrira/Do ngel. Me kryet mbështetur mbi buzëqeshjen time." Poeti jeton në një shtëpi prej qelqi, duke i dhënë mundësi të tjerëve, ta shohin. Një poet i mbyllur në guackë, e çon dëm veten. Ndërsa studjuesi që preferon "kullën e fildisht", rrezikon të fosilizohet. Stërhollimet nuk janë estetizim. Kur të marrin në shenjë, sikurse "Akilin në thembër", të pret panteoni, ndërsa kur Vilhelm Teli shenjon mollën në kokën tende, mos e quaj "molla e Adamit dhe Evës", por thjeshtë një zbavitje për të fabrikuar heroin.

Meqë pritja e hyut është një lajmotiv i atit dhe i të birit, si një nevojë e brendëshme për ekuilibër mbetet çmitizimi. Sikurse dihet, Fausti i Gëtes, nuk ishte një viktimë e dijes, por një hero i saj. Nëse do i referoheshim një gjykimi të Fishtës, sikurse na bën me dije dhe autori i librit "Shqyrtime poetike", at Gjergj Fishta ndan një qasje tjetër: "Jo vetëm që Fausti si karakter nuk ka një zhvillim moral, por, ai është tërsisht i pamoralshëm, i pashpirt, i pa fe, i pa turp. Fishta është aq i revoltuar nga Fausti, saqë e quan atë një lugatë, një përbindësh." Erlindi i del në mbrotje Faustit, si të jetë hyu i tij, ndaj gjuhës shkishëruese të at Fishtës. Por, ç`mantel ka veshur Erlindi, që sillet ndaj Fishtës, me një gjuhë të tillë: "Vepra poetike e Fishtës, pavarësisht se sot ngrihet në qiell për arsye politike, nuk mund të futet as te më të mirat e letërsisë shqipe. Fishta është një njeri me një rëndësi të madhe historike dhe kombëtare, por kjo gjë nuk e bën dhe poet të madh... Fatkeqësisht, Lahuta e Malcis është një vepër e mërzitshme historike, tejmbushur me thirrje për luftë, gjë që, mbase, ka kuptim historik, nëse e shikon nëpërmjet rrethanave ku ndodheshin shqiptarët në atë kohë, por s`ka kuptim brenda rrjedhës së letërsisë." A rrezikon esteti i këtyre shqyrtimeve, që, "pavarësisht dëshirës së tyre të madhe për ta kritikuar komunizmin, kanë ngelur të burgosur nga vetë ai regjim", të hedhë mbi vete zemërimin e fishtianëve? Personalisht, e mirëpres kurajon e tij, duke shpresuar, që hyun ta kërkojë brenda vetes. Përderisa Fishta ka kurajon ta shohë satanan tek Fausti, pse duhet ta paragjykojmë Erlindin ndaj Fishtës? Gjithsesi, vendin e lënë bosh prej hyjnie të ikura, ta shoqëojmë dhe me zbrasjen e panteonit. U ula të shkruaj për atin dhe të birin, duke mos pretenduar se fjalët e mija janë të shenjta...

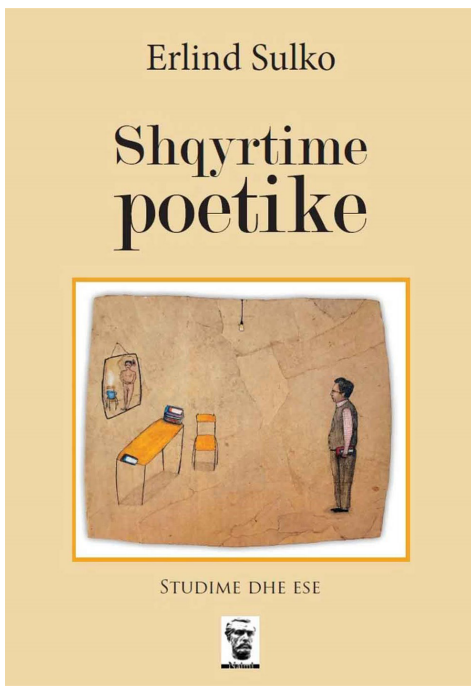

E.L. Doctorow për "Lehtësia e padurueshme e qenies"

Shkrim i botuar në 1984 në New York Times Review

"Rrëfimi më ka mërzitur" shkruan Virginia Woolf në ditarin e saj më 1929, duke sugjeruar kështu se si mund të mbijetojë romani në shekullin tonë nga romancierët e sulmuar prej traditës së saj. Shkrimtarët kanë zgjedhur të shkruajnë tregime pa përmbajtje, pa personazhe apo pa iluzionin e kohës që kalon. E kanë përbuzur paraqitjen e jetës së vërtetë, ashtu sikurse kanë bërë piktorët gjysmë shekulli më parë. E kanë ngjeshur gjuhën e lindur, kanë krijuar të tyren apo kanë rishikuar idenë e kompozimit të së tërës duke i montuar librat porsi kolazhe.

Në Shtetet e Bashkuara është shfaqur 15 apo 20 vjet më parë, mohimi i trillimit në të cilin autori me dashje theu leximin *memesin* (imitues) të tekstit të tij dhe këmbënguli në atë që lexuesi nuk duhet ta tejçojë historinë në zemër apo të besojë në qenien e personazheve të tij. Mohimi kishte përparësinë teorike të thyerjes së disa përafrimeve të kaosit dhe humbjes së strukturës në jetë. Ruajtja e subjektit të këtyre trillimeve u bë e pamundur dhe autori, për hir të sinqeritetit të tij, u bë i vetmi personazh në të cilin lexuesi mund të besonte. John Barth është një nga shkrimtarët që të vjen në mendje si ai i cili ka eksploruar mundësitë e kësaj strategjie dhe romancieri i shquar çek, Milan Kundera në librin e tij të ri *Lehtësia e Padurueshme e Qenies* vijon t'i gjejë ato mundësi të vlefshme.

Pyetja më e arsyeshme për t'u shtruar është nëse as kjo traditë nuk është gati për t'u sulmuar. Mos nuk është shumë vonë për t'u rikthyer te Tomasi? A duhet të na thuhet nga vjen ai më shumë nga sa duhet të na thuhet nga vijnë foshnjat? Është një rrezik i pjesshëm i autorit që ndërhyn në tekstin e tij: Ai më e pakta duhet të jetë aq interesant sa personazhet me të cilët konkurron dhe se historia që përmbys, ose ne të na shfaqet i vetëkënaqur apo, më keq, dredharak, si ato kartonat e animuar ku një dorë tërheq një kafshë të vogël, e ngjyros dhe e shtyn atë drejt aventurave në rrugë.

Edhe tani, në kohën tonë, historia e ka një shenjtëri. Duke qenë se ajo është jashtëzakonisht e vlefshme për ne – aq e vlefshme sa shkenca apo feja – ndjejmë se e gjithë dhuna që i ushtrohet duhet, së fundi, të jetë në shërbim të saj. Eksperimenti i Virginia Woolf në shmangien e rrëfimit, *Zonjush Dalloway*, zbuloi një rrugë tjetër për ta ndërtuar atë apo ndoshta, një tjetër vend në të cilin ajo mund të ngjajë. Idea gjithnjë ka qenë për ta bërë atë të rrahë me rrahjet e zemrës së jetës.

Le të rikthehemi te Tomasi. Z. Kundera e ka bërë atë një kirurg të suksesshëm. Në Pragë, në pranverën e 1968, kur Aleksander Dubçeku po tentonte ta bënte Qeverinë Komuniste Çeke më njerëzore, Tomasi i shkruan një letër një gazete për të shtuar zërin e tij në një debat publik. Mandej pushtimi rus i Pragës, Dubçeku zëvendësohet, debati publik rresht dhe Tomasit i kërkohet nga autoritetet të firmosë një deklaratë duke u tërhequr nga mendimet e shprehura në letrën e tij. Por ai e di se sapo ta bëjë, nëse ngre sërish zërin ndonjëherë, qeveria do të publikojë atë reagim dhe emri tij mes qytetarëve çekë do të rrënohet. Kështu, ai refuzon dhe për papajtueshmërinë e tij, i kërkohet të firmosë një letër duke shpallur dashurinë për Bashkimin Sovjetik, përballë një mundësie të pamendueshme që të lërë mjekësinë dhe të kthehet në një larës xhamash. Ai shpreson që tani kur ka rënë nga maja, nuk do të ketë më rëndësi për autoritetet dhe ata do ta lënë të lirë. Çfarë ai zbulon është se tanimë, nuk ka më rëndësi për askënd. Kur pritej nga kolegët e spitalit që ai ta firmoste reagimin e kështu, ta mbante vendin e punës, ata e shihnin tërë hundë e buzë. Tani kur ai u deklasua për të ruajtur integritetin e tij, u bë një i paprekshëm.

Gjëja e parë për t'u shënjuar rreth fatit të këtij personazhi është se kemi një shkëlqim oruellian: Për të shkatërruar Tomasin, është duke thënë z. Kundera, aparatet e fuqishme policore nuk kanë pse të shpenzojnë energjinë e kërkuar për ta torturuar atë. Është e nevojshme vetëm prania e një fuksi të dashur me një letër që duhet firmosur. Sapo oficeri i policisë të paraqitet, s'ka rëndësi përgjigja e Tomasit, jeta e tij rrënohet.

Gjëja e dytë për t'u shënjuar është idea e rraskapitjes për të marrë një vendim kuptimplotë. Tomasi është një nga katër personazhet e lindur sinqerisht nga imazhet në mendjen e Z. Kundera. Të gjithë ata nga një miratim në tjetrin të paradoksit të zgjedhjeve që nuk janë zgjedhje, sigurisht të veprimit që i bën të padallueshme si pasojë e së kundërtës të tyre. Ai na paraqet Sabnën, një piktore, kur ajo po merr vendimin ta mbajë apo jo të dashurin e tanishëm, Franzin, një profesor universiteti. Franzi është fizikisht i fortë. Po ta përdorte forcën e tij në të dhe ta urdhëronte për gjësend, Sabina e dinte se nuk do ta duronte as për pesë minuta. Por ai është xhentil dhe ngase ajo beson se dashuria fizike duhet të jetë e dhunshme, Franzi i duket i mërzitshëm. Sidoqoftë, edhe nëse Franzi e bën, ajo ka për ta lënë.

Personale apo politike, të gjitha qëndrimet në këndvështrimin e Kunderës shfaqen nga pak. Ai do të vrasë tre nga katërshja e tij dhe do të lejojë të katërtin të zhduket prej librit, me sa duket nga një lehtësi e qenies; por historia e tij e vërtetë, ajo së cilës i shërben me sinqeritet, është ndërhyrja në mendjen e tij ashtu që të formulohet dhe të gjejë imazhet për historinë katastrofike të vendlindjes së tij. Paradoksi i identitetit ekzistencial të së kundërtës përshkruan një botë të pazgjidhshme në të cilën qeniet njerëzore janë të privuara nga një kontekst i përshtatshëm për njerëzillëkun e tyre. Autori që në mënyrë të dukshme ndërhyn në jetën e personazheve të tij dhe u tregon se si të imitojnë, sigurisht, qeveria që ndërhyn thellësisht në jetët e qytetarëve dhe u tregon se si të sillen. Tomasi, Sabina, Franzi dhe Tereza janë krijuar për të jetuar nën dy tirani, tiraninë bashkëkohore të Çekosllovakisë dhe tiraninë e dëshpërimit të z. Kundera.

Lexuesit e librit të famshëm të autorit, *Libri i të Qeshurës dhe Harresës* do ta njohin këtu përdorimin e strukturës së lajmotivit, repertorin e frazave dhe trillimeve mes asaj që ai qarkullon dhe riqarkullon. Ata do të gjejnë të njëjtin ton ironik dhe brilant të shënimeve të boshllëkut të frikshëm të jetës nën Komunizëm në Evropën Lindore. Këtu është gjithashtu njohja e autorit me muzikën, shqetësimi i tij me Don Zhuanizmin, thuajse fiksimi i tij me vëmendjen që i jep trupit dhe veshjeve të vajzave. Dhe në majë, imazhi surreal: Stolat e parkut nga qyteti i Pragës, ngjyer në të kuqe, të verdhë dhe blu, tek notojnë pashpjegueshëm mbi lumin e Vlatvës. Sikurse Gabriel Garcia Marquez, z. Kundera e di se si të shkojë përtej historisë së tij dhe të rrotullohet pas në të dhe ta përshkojë sërish me një tjetër theks. Por proza këtu është më e tepërt dhe ulje – ngritjet e Garcia Marquezit nuk janë më ngjarje, por ide. Atje është një rrëmujë në prozë, më pak gjëra të jetës, aq sa duket se autori kishte vendosur të hidhte një mori sendesh të romanit, ato të veçantat, në Vlatva, pas stolave. Ky është një lloj i trillit konceptualist një brand – gjenerik, trill i patëmetë, të paktën në përkthimin e Michael Henry Heim. Z. Kundera nuk është i prirur të njësohet me ndjesinë e përvojës njerëzore, përpos rasteve kur na parapërgatit për mendimin e tij.

Një temë e përsëritur në libër është se ideali i përkryerjes shoqërore është çfarë pashmangshëm shkakton probleme të qenies njerëzore, që dëshira për utopi të jetë e bazuar në sëmundjet e botës: aty nuk ka as revolucion, as totalitarizëm pa të. Kjo ide ka qarkulluar mes intelektualëve të Evropës Lindore në ekzil dhe ndoshta përvoja e tyre e hidhur u jep të drejtë për të. Por historia e revolucionit fillon, zakonisht, në dëshirën për të ngrënë apo për të marrë frymë e mandej në mendimin se njeriu duhet të jetë i përkryer. Dhe një dokument revolucionar si Kushtetuta Amerikane është e mbushur me udhëzime dhe standarde për jetën civile nën ligje të barabarta, dhe është vërtetë utopike, por idealet janë duke ruajtur hirin dhe duke na orientuar drejt pjesës sonë më të mirë, jo asaj më të keqe.

Nuk është ekzaktësisht vetëkënaqësia apo rehatia që kërcënon *Lehtësia e Padurueshme e Qenies*. Shpërfaqja e mendjes së z. Kundera është vërtetë e frikshme dhe subjekti i shqetësimit të saj është thelbësisht alarmues. Por, lidhur me këtë subjekt, pse jemi të detyruar të çuditemi, ndërkohë që lexojmë, ku zënë vend krizat e besimit të tij, në botë apo në art? Përshkrimi i një universi ku të gjitha qeniet njerëzore, të pavendosura, zgjedhin muret... ndonjëherë sjellin teknikat e këtij romani nga një vepër e egos në tepri të sinqeritet që kërkohet dëshpërimisht. Mjeshtri i z. Kundera, profeti Kafka, s'mund t'ju ndihmojmë të kujtoni, shkroi një prozë konceptualiste të patëmetë në të cilën, gjithsesi, ai nuk shfaqet kurrë.

Thënë e gjithë kjo, puna e rikonceptimit dhe ridizenjimit të romanit vazhdon përmes luftërave individuale të romancierëve në të gjithë botën, si një instikt i racës tonë. Çfarë është e mirë dhe e guximshme te z. Kundera është lufta e madhe për të mos qenë karakterizuar si një shkrimtar në ekzil dhe nga mosfunksionimi i shtetit të tij, ndonëse ata nuk rrinë pa e futur hundën në historinë e Çekosllovakisë. Ai punon me dinakëri, zgjuarsi dhe mërzinë elegjiake për të shprehur "kurthin në të cilin bota është kthyer" dhe kjo do të thotë se ai do të rikonceptojë jo vetëm rrëfimin, por gjuhën dhe historinë e jetës së politizuar nëse do të pajtohej me eksperiencën e dimensionit të tragjedisë së tij. Kjo është në kundërshti të drejtpërdrejtë me problemin e shkrimtarëve amerikanë të cilët duhet të kujtojnë jo të shkruajnë për jetën sikurse të mos ketë asnjë kontekst politik. Ne mund të shpresojmë, me Milan Kunderën, mospranimin e njërit prej paradokseve të tij në zgjedhjet tona dhe zbulimin se asnjëri nuk të shpie në të njëjtin fund të lodhur.

Përktheu: A.D.

JOSE' MARIA EÇA DE QUEIROS

JEHONAT E PARISIT

Përktheu Adrian Beshaj

Hyrje

Më 24 korrik të 1880-ës, gazeta braziliane "*Gazeta de Noticias*" përfshinte këtë shënim të redaksisë: "Kemi kënaqësinë të botojmë sot letrën e parë të shkrimtarit të përmendur portugez, zotit Eça de Queiroz, që e pranoi ftesën që i bëmë për të qenë korrespondenti ynë në Londër". "*Gazeta de Noticias*", gazetë e themeluar nga Ferreira de Araujo-ja më 1875-ën, shumë shpejt u dalluar për bashkëpunimin e shkrimtarëve të mëdhenj kombëtarë (si Machado de Assis-i, Raul Pompeia dhe Eduardo Prado-ja) dhe të huaj, mes të cilëve portugezët Oliveira Martins, Ramalho Ortigao dhe vetë Eça de Queiroz.

Ky bashkëpunim fillon ndërsa Eça ushtron detyrën e konsullit në Bristol (1878-1888). Kësaj periudhe i përkasin dy kronikat e para të "*Jehonave të Parisit*", "këto jehona me të cilat bëhet historia". Më 1888-ën shpërngulet në konsullatën e Parisit, ku do të kalojnë tre vjet pa i dërguar as edhe një rresht të vetëm *Gazeta*-s. Më 1892-shin do t'i rilidhë me rregullsi bashkëpunimet e tij.

Qëllimi i kronikave të tij ishte të ofronte, në mënyrë të këndshme dhe zbavitëse, një pamje të panoramës shkencore, letrare, artistike dhe, sidomos, sociale të Londrës dhe më vonë të Parisit. Nuk bëhet fjalë për shkrime të thjeshta politike. *Jehonat* e tij trajtojnë çështje nga më të ndryshmet: që nga politika ndërkombëtare deri te moda, nga anarkizmi te problemet e transportit publik në Paris, pa harruar kritikën letrare dhe estetike e as satirën lokaliste. Pikëmbështetja e tij është gjithnjë vëzhgimi dhe intuita, dhe vetëdija e rolit që turmat anonime përfaqësojnë në zhvillimin e ngjarjeve shoqërore. Ajo çka i intereson nuk është prova dokumentare, e dhëna erudite, por mjedisi, atmosfera, skena, tërësia e rrethanave që shoqërojnë një ngjarje. Para së gjithash, Eça de Queiros-i është një artist, një romancier i klasit të parë me të gjitha shqisat në beh para spektaklit të botës, dhe siç ai vetë na thotë: "Spektakli më i mirë për njeriun, do të jetë gjithnjë vetë njeriu".

Më 16 gusht 1900 ndërronte jetë Eça de Queiros-i në shtëpinë e tij në Neuili. Në datën 24 "*Gazeta de Noticias*" i kushtonte një faqe të tërë nderimit të shkrimtarit gjenial portugez, ku Machado de Assis-i shkrunte: "Ajo që kishte filluar me mosbesim, përfundoi me admirim".

"Jehonat e Parisit" janë një dokument me interes të madh që mbulon një aspekt të romancierit luzitan të panjohur deri më sot nga publiku i gjuhës kastilajne. Eça është një shtegtar me kulturë të gjerë, që zotëron si askush tjetër mjetet e ironisë.

I

Paris dhe Londër. Përvjetori i Komunës. Flaubert-i

Unë nuk do të them, ashtu si Lordi Beaconsfield[1], se "në botë janë vërtet interesante vetëm Parisi dhe Londra, dhe se gjithçka tjetër është peizazh". Nuk është e lehtë ta imagjinosh Romën si një fole zogjsh që përkundet në degën e një vidhi, apo të shohësh në lëvizjen shoqërore në Gjermani vetëm një rrëke të freskët që rrjedh duke gurgulluar midis livadheve të larta.

Megjithatë nuk mund të mohohet se turma bashkëkohore priret drejt këtij mendimi të autorit romantik të "*Tankredit*" dhe të luftës së Afganistanit: nuk sheh në univers asgjë më të denjë për t'u studiuar dhe shijuar sesa shoqëria, kjo krijesë kaq vezulluese dhe kaq e papërcaktuar që mund të përfshijë që nga krijimet e artit deri te menutë e restoranteve, nga opinioni i gazetave deri te luksi i livreve. Dhe, për pasojë, rend të vëzhgojë shoqërinë, të depërtojë në të, atje ku kjo është më origjinale, më e ndërlikuar, më e pasur, më piktoreske, më e mbushur me ngjarje: në Paris dhe në Londër. Pjesës tjetër të tokës i kërkon vetëm skena natyrore, relike artistike, kostume tipike dhe arkitekturë…

Në Romë sodit stolitë e së shkuarës: Koloseun dhe Papën; në Madrid i interesojnë vetëm veprat e Velazquez-it dhe demat; askush nuk udhëton për në Zvicër për të studiuar kushtetutën federale apo shoqërinë gjenevase, por për të shtangur para Alpeve. Kështu që, për turmën njerëzore, më shumë e prekshme sesa kritike, bota shfaqet si një skenë e montuar përreth Parisit dhe Londrës, një kërshëri skenografike që shikohet një çast, për ta përqendruar më pas të gjithë vëmendjen në tragjikomedinë sociale që regëtin në qendër.

Ky është një mashtrim. Por nëse bota do të ishte, vërtet, vetëm një peizazh plotësues, devotshmëria borgjeze për Parisin dhe Londrën, vendbanime të privilegjuara të njerëzimit krijues, do të ishte e justifikuar; sepse, të themi të vërtetën, i gjithë interesi i universit qëndron te jeta dhe te lufta e saj, te pasioni dhe te ceremonitë e saj, te ideali dhe te realiteti i saj. Dielli, që lind pas piramidave, mbi shkretëtirën e praruar të Libisë, formon një skenë të mrekullueshme; lugina e Kaosit, te Pirenejtë, është e një madhështie të harlisur; por të gjitha këto spektakle do të jenë gjithnjë pafundësisht më pak interesante se një komedi e thjeshtë xhelozie, e ndodhur në katin e pestë të një pallati. Sepse, ç'gjë të përbashkët kemi unë dhe Mali i Bardhë? Megjithatë, haretë dashurore të fqinjit tim apo lotët e trishtimit të tij janë si pasojë e dukshme e vetë ndjesive të mia.

Dickens-i i madh, para Alpeve apo pallateve të Venecies, zinte të mendonte me mall për rrugët e trishta të Londrës, në një murmurimë në muzg, apo në kënaqësinë e zbulimit të shprehjeve të ankthit, triumfit apo dhimbjes në fytyrat e kalimtarëve, të ndriçuara nga drita e fortë e gazit të dyqaneve. Dhe fakti është se spektakli më i mirë për njeriun do të jetë gjithnjë vetë njeriu.

Nëse mbi tokë do të kishte vetëm fasada katedralesh apo vullkane flakëruese, toka do të na dukej po aq e shpëlarë sa hëna, apo – megjithëse kjo ndoshta është e tepruar – sa vetë Lisbona. Sado të hareshme të jenë ujërat e rrjedhshme, sado e freskët dhe me hije të shtrihet lugina, peizazhi është i padurueshëm nëse i mungon shenja njerëzore – tymi i hollë i oxhakut apo faqja e ndritshme e murit në diell – që të zbulojë praninë e një gjoksi, të një zemre të gjallë.

Por e vërteta është se edhe jashtë Parisit dhe Londrës ka njerëzim. Shën Pjetërsburgu nuk është vetëm një lulim dëbore mbi dëborë; Berlini nuk është një pyll me një popullsi prej gjashtëqind mijë gështenjash; madje edhe në Lisbonë haset, herë pas here, ndonjë njeri. Njësoj është! Bota vazhdon ta quajë këtë njerëzimin e Berlinit, të Lisbonës apo të Shën Pjetërsburgut thjesht si një plotësues dekorativ, si atë arabin e imët që fotografët e vendosin gjithnjë në anë të rrënojave të Palmirës, apo si ata barinjtë e veshur me një rreckë të purpurt që në tablotë e shekullit XVII stolisin peizazhet ideale.

Ajo çka ky njerëzim provincial bën, thotë, vuan apo gëzon, është e parëndësishme për të. Nuk shkon ta shohë kur viziton vendet ku jeton: ajo që shkakton kërshërinë e saj të nxituar është ndonjë monument, ndonjë panoramë: peizazhi, siç thotë Lord Beaconsfield-i. Për të huajt Portugalia është Sintra, Gjermania është Reni: madje edhe në sytë e Lord Byron-it, dhe të pasardhësve të tjerë të tij, ajo çka ia prish bukurinë Lisbonës është prania e lisbonasit; ashtu si mua ajo çka ma shëmton Gjermaninë është prania e prusianit. Në fakt, turma njeh vetëm një shoqëri: atë të Parisit dhe Londrës.

Por, pas pak, nuk do të ketë as rrënoja e as monumente të denja për asnjë udhëtim; çdo qytet, çdo komb, po përpiqet ta asgjësojë origjinalitetin e tij tradicional, si në forma ashtu edhe në ndërtesa, që nga rregulloret e policisë deri te vitrina e argjendarëve, ndiqet linja parisiane. Në Kairo, qytetin e kalifëve, ka kopje të Mabille-s, dhe ulemat harrojnë metaforat e ëmbla të poetëve persë për të përsëritur formulat e *Figaro*-s; i pari që dëgjova të tejshponte muret e Jeruzalemit qe *cancan*-i[2] i Helenës së bukur, që dilte nga shtëpia e një rabini, një doktori të ligjit të shenjtë. Në brigjet e Jordanit, mbi rërën e praruar që shkelën këmbët e Jezusit, gjeta dy jaka të vjetra letre, të modelit të Smith-it; e di tashmë që nuk i përkisnin as Shpëtimtarit e as Pararendësit, por ishin aty. Duke e shpoetizuar në mënyrë të konsiderueshme atë breg të shenjtë.

Bota po shndërrohet në një imitim universal të *Boulevard*-it dhe të Regent Street-it. Modeli i dy qyteteve rezulton kaq përfshirës saqë, sa më shumë çnatyrohet një racë dhe sa më shumë priret drejt modës franceze apo britanike, aq më shumë e quan veten të qytetëruar dhe të denjë për duartrokitjet e *Times*-it. Japonezi çmohet shumë superior ndaj kinezit në shkallën e qenieve, sepse në Jedo indigjeni krihet tashmë si tenori Capoul dhe lexon Edmond Abaut-in në gjuhën origjinale; ndërsa Kina, e vjetëruar në rrugët e saj të vjetra të Pekinit, është ende me bishtalec dhe me Konfucin. Por edhe kështu, në brigjet e Amurit, ekzistojnë tashmë fabrika të endjes së pambukut, si në Mançester.

Në fakt, edhe unë prirem drejt idesë së Lordit Beaconsfield: origjinaliteti i gjallë i universit është në Paris dhe në Londër, pjesa tjetër është një imitim i keq provincial. Prandaj kërshëria publike shtyhet për andej dhe mezi i lejon pjesës tjetër të botës atë shikimin e shpejtë që i kushtohet sfondit të portreteve, ku gjelbërojnë peizazhe të papërcaktuara apo ravijëzohet një portik.

Prandaj askush që ndihet krenar që i thotë vetes qenie racionale nuk rri pa u informuar çdo ditë për gjithçka që ndodh në Paris apo në Londër, nga revolucionet te *toilettes*-et, nga poemat te skandalet.

Dëshira më e natyrshme e njeriut është të dijë ç'ndodh në lagjen e tij dhe në Paris.

Ç'i intereson se ç'mund të ndodhë në Azinë Qendrore, ku rusët luftojnë, apo në Australi, ku ka një krizë ministrore? Ajo që kërkohet të dihet është ç'bëri dje Gambetta, apo ç'do të thotë nesër profesori Tyndall.

Dhe me të drejtë: Azia Qendrore dhe Australia nuk japin asnjë mësim, dhe Parisi e Londra të mësojnë gjithçka.

Siç e përmbusha tashmë me tepri rregullin që urdhëron që çdo shkrimtar me prejardhje latine të mos e ekspozojë kurrë idenë e tij apo ta tregojë historinë e tij pa e paraprirë me disa fraza të përgjithshme në mënyrën e portikut, mendoj se duhet ta filloj këtë kronikë duke folur sot për Parisin, kryeqytetin e të gjithë popujve dhe atdheun e pastër të monsieur Prudhomme-it…

Ngjarja më e rëndësishme dhe e komentuar e këtyre ditëve të fundit është manifestimi i 23 majit. Duhet t'ju kujtohet që para nëntë vjetësh, në këtë datë, gjatë javës së përgjakshme të disfatës së Komunës, regjimentet e Versajës, që pushtonin Parisin në një raprezalje të çmendur, kryen një shfarosje si qëmoti, duke pushkatuar pa dallim në oborret e lagjeve, midis panteonëve të varrezave dhe nën portikët e kishave, çdo qenie të gjallë që ishte kapur me duart e nxira nga baruti dhe me një skuqje beteje në fytyrë.

Tridhjetë e pesë mijë vetë u asgjësuan në atë natë të Shën Bartolomeut konservatore, në atë kasaphanë vegjëlie, të bërë kurban për rendin me po atë delir me të cilin mbreti i Dahomejit u pret kokën fiseve të tëra në nderim të idhullit Gri-Gri, apo me të cilin kartagjenasit therorizonin gjithë një brez të ri, gjithë një pranverë të shenjtë, për të qetësuar më mizorin e Baales-ve, Moloc-un e zi dhe të ndritshëm.

Ku u varrosën gjithë ato pirgje kufomash? Dihet vetëm që një pjesë e tyre u hodh në varrin e përbashkët të Pere-Lachaise-s.

Vitet kanë kaluar, dhe të mundurit e atëhershëm janë sot qytetarë shumë të fuqishëm, të armatosur jo me dyfekun e revolucionit, por me një dëftesë të ligjshme vote; qytetarë që në vend që të ngrenë

1 Benjamin Disraeli, kont i Beaconsfield-it (1804-1881).

2 Valle e gjallë franceze prej koncerti kafeneje që ishte në zë në gjysmën e dytë të Tetëqindës.

barrikada nëpër rrugë, bëjnë deputetë socialistë në zgjedhje.

Më 23 maj, në përvejtorin e shfarosjes së njerëzve të tyre, përgatiteshin të përshkonin rrugët e Parisit në një vargan të gjerë të përmortshëm, me kurora bari veshi në duar, për të vizituar atë varr të kobshëm ku kalben të vdekurit e tyre.

Megjithatë qeveria e zotit Grevy u shqetësua para kësaj ceremonie dhe, duke i premtuar koncesione botës së vjetër *communard*-e në këmbim të dorëheqjes nga këto ceremoni të përmortshme – aq të ngjashme me një përkujtim triumfi – duke kërcënuar se do ta sulmonte me njëzet mijë njerëz grupin dhe se do ta hidhte mbi organizatorët e manifestimit përgjegjësinë e një konflikti të përgjakshëm, arriti që në atë ditë masa komuniste të qëndronte duke i qarë të vdekurit e vet në heshtjen e dhomave të tyre. Por disa të kërcyer, duke mos iu bindur disiplinës së partisë, këmbëngulën në demonstrimin e përzishëm; dhe ashtu si nga një re e zezë, që kërcënon me një rrebesh, në fund bien vetëm disa pika atykëtu, ashtu nga gjithë ajo turmë që duhej të zbriste nga *faubourgs*-ët u panë nëpër rrugë vetëm grupe prej dhjetë-pesëmbëdhjetë vetësh, që i drejtoheshin Pere-Lachaise-s me bluzat e tyre të reja, dhe me kurorën e luleve të veshit në dorë: vetëm nga dashuria për simbolin kurorat ishin të kuqe.

Qeverisë dhe prefekturës nuk u pëlqyen as këto copëza manifestimi, dhe atëherë u pa një spektakël shumë i përshtatshëm për të gëzuar zemrën e njeriut të lirë: kur, në Pere-Lachaise, ku grumbulloheshin bataljonet e policisë, një njeri i afrohej varrit për të vënë kurorën e tij mbi barin e gjelbër, një *sergent de ville* nxitonte drejt tij, verifikonte me fytyrë të vrenjtur nëse bari i veshit ishte i kuq, dhe e tërhiqte zvarrë individin drejt burgut; dhe nëse qytetari, duke mos ditur që nën Republikë është krim t'i qash të vdekurit dhe t'u stolisësh varrin, protestonte furishëm, policia i tregonte me fshikullime kamxhiku që Republika është një qeveri e fortë dhe dërrmuese…

Po për çfarë shkonin në Pere-Lachaise me barin e tyre simbolik të veshit këta kryengritës, këta të kërcyer, që mendohet se urrejnë për parim të fesë dhe të ceremonive të saj?

Gazeta më e famshme e partisë, *Le Mot d'Ordre*, e përshkruante para disa ditësh një festë në Sacre-Coeur me këta terma fantastikë: "Dje kishte një në Sacre-Coeur një mbledhje individësh që kremtonin disa ceremoni barbare në nderim të një personazhi të rafinuar dhe të errët, të emërtuar në mënyrë të rëndomtë me emrin ekstravagant të Zotit". Prandaj duket e jashtëzakonshme që individë të cilët zotërojnë formula kaq progresiste, të përkujtojnë përvjetorin e një vdekjeje; të vdekjes, që për ta nuk duhet të jetë më shumë sesa një transformim i rëndomtë i substancës, me protokollin tradicional të katolicizmit; dhe që të ecin para një pllake të njohur përkujtimore si të besonin se trupi dergjet aty i paprekur dhe i duruar, nën lulet e egra, duke pritur tingullin e klarinetës së gjykimit përfudimtar, ndërsa shpirti mbetet pezull, duke u përzier me jetën tokësore dhe duke gëzuar mblatimin e simboleve të mallit…

Por më e çuditshmja nga të gjitha është ndikimi i *së kuqes* në shpirtin e policisë, njësoj si në temperamentin e demave të tokës sonë.

Mund të kuptohet deri në një farë pike që një flamur i kuq, duke u valëvitur i shpalosur, duke kujtuar me arrogancë kryengritjen, mund të acarojë tëmthin e një policie të mirëorganizuar; por ku qëndron krimi i një kurore të gjorë bari veshi të ngjyer me të kuqe?

Sepse, siç e shpjegoi shumë qartë zoti Andrieux, prefekt i policisë, ajo çka e fyeu Republikën dhe Rendin qe pakujdesia e atij lloj cinabri! Nëse bari i veshit do të ishte i verdhë, Republika do ta lejonte me bujari manifestimin nostalgjik…

Kështu që, me logjikë të ftohtë, një vajzë që shëtit nëpër *Boulevard* me dy trëndafila të kuq në gjoks, duhet çuar zvarrë para një këshilli lufte. Lulëkuqja shndërrohet në një krim; dhe skuqja e një fytyre të dëlirë është një fyerje ndaj Kushtetutës.

Kur zoti prefekt i policisë pret gishtin e tij të madhërishëm me briskun zyrtar, si duhet të veprojë para skandalit të gjakut të tij të kuq? Do të duhej t'i vinte prangat vetes së vet, dhe ta çonte zvarrë veten e vet në kashtën e lagësht të birucave. Por fajtori i vërtetë është Zoti i mirë që jep pa u kursyer të kuqen dhe nuancat e saj te lulet, te retë dhe, nëse Bibla nuk na gënjen, deri te tunikat e serafinëve të tij! Në burg me Të!

Kjo ekstravagncë e shefit të policisë rezulton shumë e trishtë.

Në Angli mblidhen në Hyde Park pesëmbëdhjetë, njezët mijë vetë në *meeting* me gjithëfarlloj emblemash, flamujsh dhe fanfarash, me të gjitha ngjyrat që na ofron Providenca dhe me të gjitha ato që ka shpikur industria. Aty recitohet, dëgjohen këngë të shenjta dhe profane, hidhen perime të kalbura në fytyrën e oratorëve, kapërdijnë fuçi me birrë, dhe policia e jashtëzakonshme angleze, duarkryq, buzëqesh dashamirësisht para orgjisë qytetare. Sepse gjthë ata zëra dhe gjithë ato ngjyra i lënë institucionet po aq të forta dhe të patundura sa lisat e vjetër të Hyde Park-ut; dhe pas përfundimit të *meeting*-ut, masa e madhe shpërndahet me qetësinë e daljes nga mesha. Në Francë, një grup njerëzish niset në heshtje të vërë, mbi një varr, lule dhimbjeje, dhe gjithçka dridhet, me dyshimin se republika e fortë e zotit Gambetta po lëkundet e plagosur në zemër!

Në fakt, Kaligula dhe Carlos-i IX të zgjojnë ndonjëherë nostalgji…

Ishte Alfredo de Musset-i ai që thoshte në qëndrimet e tij patetike ndaj Malibran-it se, në Francë, pesëmbëdhjetë ditë e shndërrojnë një vdekje të kohëve të fundit në një lajm të vjetëruar. Kushedi nëse do të jetë kështu kur të jetë Malibran-i ajo që do të vdesë: vetëm një cicërimë zogu që hunbet nëpër natë. Por nëse ai që ka ndërruar jetë quhet Gustavo Flaubert dhe është autori i *Madamë Bovarisë* dhe i *Edukimit sentimental*, pesëmbëdhjetë ditë apo pesëmbëdhjetë vjet mund të kalojnë mbi këtë humbje pa u vjetëruar dhimbja; sidomos kur mendohet që ky artist i fuqishëm, një nga më të mëdhenjtë e këtij shekulli, na është marrë në një çast, nga një apopleksi, në mes të fuqisë krijuese, në prag të përfundimit të një libri të jashtëzakonshëm të cilit i kishte kushtuar dhjetë vjet punë, më të mirën e gjenisë së tij dhe përvojën e urtë të një jete të tërë.

Kjo kronikë nuk është vendi i duhur për të studiuar Flaubert-in. Do të them vetëm që lavdia e tij më e madhe konsistoi në faktin se qe një nga të parët që e pajisi artin bashkëkohor me bazën e tij të vërtetë, duke e larguar nga konceptimet idealiste të Romanticizmit, duke e mbështetur plotësisht në vëzhgim, realitetin shoqëror dhe njohuritë njerëzore që jeta ofron. Askush nuk depërtoi kurrë me aq mprehtësi dhe saktësi në arsyet e ndërlikuara të veprimeve njerëzore, në mekanizmin e hollë të pasioneve, në lojën e karaktereve në mjedisin shoqëror; dhe askush nuk kornizoi një analizë kaq të gjerë dhe depërtuese në mënyrë kaq të gjallë, kaq të pastër dhe kaq të fortë.

Krijimet e tij – madamë Bovaria, Home farmacisti, Leoni, Federiku, madamë Arnoja -, për forcën jetësore që u dha, marrin pjesë në një jetë kaq reale, pothuajse po kaq të prekshme sa e jona. Kur varrimi i tij ndodhte pranë Senës, në Ruen, përballë njërit prej atyre ishujve të bukur që gjelbërojnë andej, ata që e shoqëronin ndalonin një çast për të parë, për të treguar vendin e ishullit të freskët ku madamë Bovaria shëtiste me Leonin, si të ishin duke parë midis gjethnajës së plepave figurën e saj nervoze dhe të lehtë, dhe kostumin e leshtë në ngjyrë të çelët që ajo vishte për *rendez-vous*-të.

Madamë Bovari është sot një vepër klasike, dhe me siguri libri i tij më i mirë. Kush nuk e njeh dhe nuk e rilexon atë histori të thellë dhe të dhimbshme të një mikroborgjezeje province, ashtu siç i krijon edukata moderne, e korruptuar nga idealizmi i rremë dhe nga sentimentalizmi i sëmurë, e shkundur nga orekset për luks dhe nga ankthet për kënaqësi, duke u përpëlitur në ngushtësinë e klasës së saj si në një burg social, duke vrapuar t'i zbrazë me një gllënjkë të gjitha ndjesitë dhe duke u kthyer prej tyre po aq e trishtuar sa prej varrimit të iluzionit të saj, duke e gjetur lumturinë herë në devotshmëri dhe herë në kënaqësinë epshore, duke psherëtirë gjithnjë për *diçka më të mirë* dhe duke çuar një jetë të minuar nga kjo sëmundje e pashërueshme: çekuilibrimi i ndjenjës dhe i arsyes, konflikti i ideales dhe i realitetit, derisa një dorë e mbushur me arsenik ta çlirojë nga vetja e saj.

Te *Edukimi sentimental*, koncepton këtë ide të jashtëzakonshme: të pikturosh brenda një intrige të shtrirë dobësinë e karaktereve bashkëkohorë të zbutur nga romanticizmi, nga tretësi i hollë i konceptimeve filozofike, nga mungesa e një parimi të sigurt që, duke depërtuar në tërësinë e ndërgjegjeve, udhëheq veprimet; dhe të shpjegosh me këtë zhburrnim të shpirtrave të gjitha tekat e jetës sonë shoqërore, çorganizimin e universit moral, indiferencën dhe egoizmin e karaktereve, dekadencën e klasave të mesme, vështirësinë e administrimit të demokracisë…

Salammbo'-ja është rindërtimi i mrekullueshëm i një populli, i një feje të shuar, i botës së dhunshme dhe të ndërlikuar kartagjenase. Te *Tundimi i Shën Antonit*, me një intuitë aq të fuqishme, me një erudicion aq të gjerë, na pikturon rrëmujën e potershme mistike të një truri prej asketi, dhe në të ndoshta arrin përsosurinë në një mënyrë kaq të gjallë, kaq të ngrohtë, kaq elastike, sa do të mund të krahasohej vetëm me një mishërim njerëzor.

Në jetën private, ishte njeriu më i mirë. Kishte aftësinë e shenjtë dhe fisnike të admironte sinqerisht. Ishte nga ata që një varg i vjetër, një figurë e lartë, i njomin sytë nga dhembshuria, ndjente mospërfillje vetëm për pedantizmin triumfues, dhe indinjimi i vinte vetëm para egoizmit borgjez.

Udhëtoi përgjatë shumë viteve, qe i dashur, qe i shquar. Por, siç tha Zola-ja, më të mirën e gëzimeve dhe të vuajtjeve të tij e gjeti brenda artit të tij. Ishte një murg i vërtetë i letrave. Këto qenë gjithnjë qëllimi i tij, qendra e tij, *rregulla* e tij. Jetonte në ta si në një qeli, i huaj ndaj zhurmave banale të jetës. Qe një burrë i fortë. Qyteti i tij do t'i ngrejë një statujë: e sigurt që kurrë nuk ka shkëlqyer në dritën e qiejve, e modeluar në mermer, një fytyrë më e denjë.

24 korrik 1880

Botim anastatik i poezive të burgut

VISAR ZHITI

Doreshkrimet e fshehta të burgut
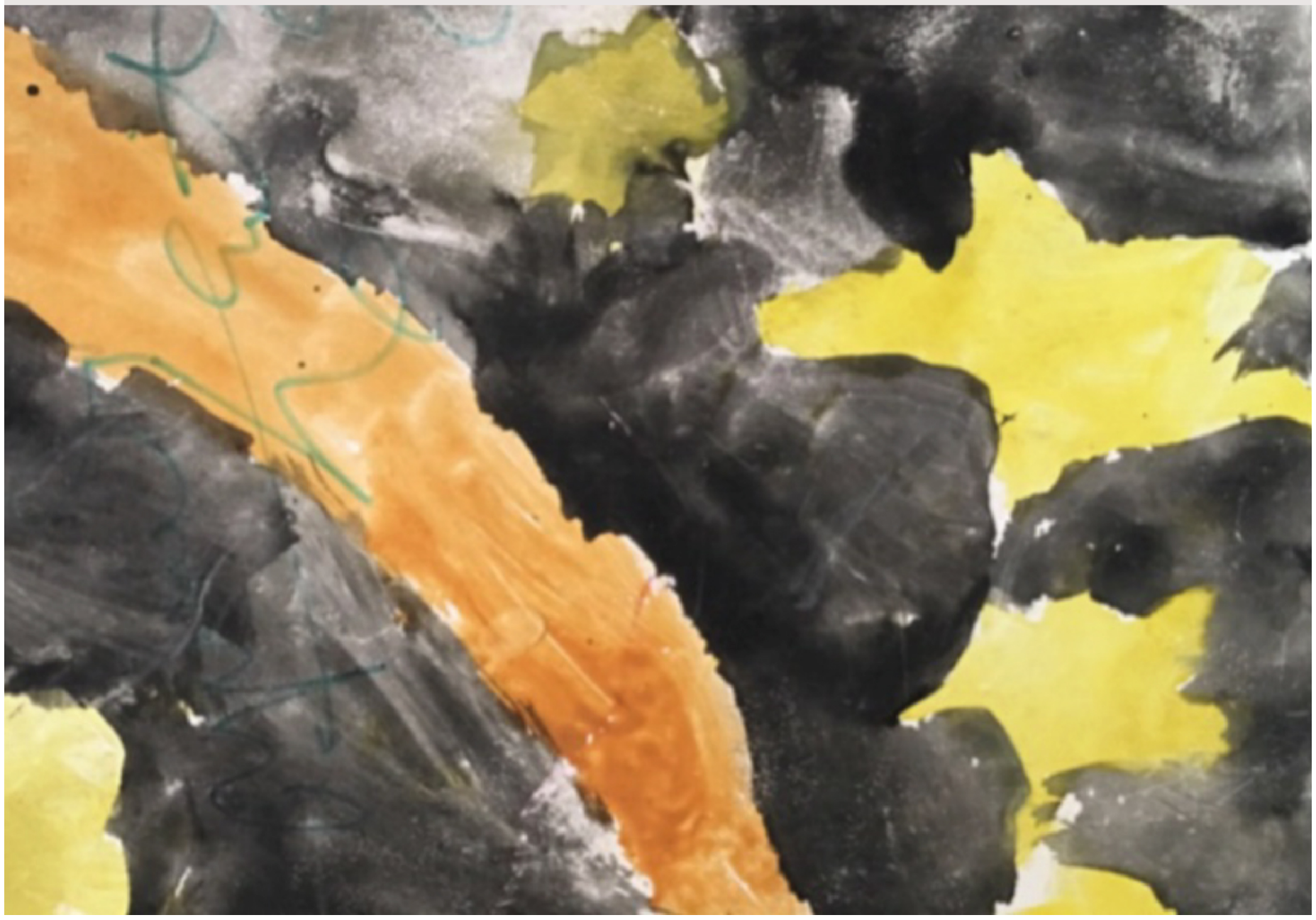
Onufri